
3 1761 07970388 0

ІРЕНА ОЛЕНСЬКА

АНТІН КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ

ІРЕНА ОЛЕНСЬКА

Оповідання

1921

Київ — Відень — Львів
Наклад Літературного Інститута
„Українська Книжка“

Христофа Райсера Сини, Відень V.

СТРАЖДАННЯ МОЛОДОЇ ЛЮДИНИ

Він спав іще, як думка його вже працювала. Накликувала, щоб прокинувся зо сну. І хоч як обезсилене було його тіло, ослаблений дух, хоч мізок спрацьований, перевтомлений, просив, щоб дати йому ще хвилинку відпочинку, — невідома сила, що переслідувала його вже від довшого часу, почала ворушитися в його душі.

Перевтомлений, вибитий з сил моральними стражданнями, лежить, як колода. Життя в нього не достукався б, крови б не дорізався... А тут зненацька заворушиться в мізку докучлива думка, прокинеться вл̄ізливе почування, і вже безтямні игрища, очайдушні перегони по всіх нервах, по всіх комірчинах, закутинах мізку. Счиняється буря в його душі, хоч тіло іще сонне, непорушне.

Лежить із заплющеними очима, не ворухнеться, тільки чує, як щось хвилюється в ньому, шарпає, проти його волі, нерви, розриває безмилосердно невигоєні ще рани його душі. Насміхається з його безсилля, із його немочі.

Під напором тієї невідомої сили він розплющує очі. Розкриває їх насилу. Повіки

ще раз сціплюються, западають. Заплющує знов очі і знову щось заставляє його розкрити їх. Протирає насилу повіки і ось неждано з неясних бажань, непевних почувань виловюється скристалізована вже думка: „вставай!“

Таке сильне воно — те „вставай“, могутне, так рішуче наказує йому, що він не всилі вже думати пощо, нащо; не оглядається, чи пора вже, не розбірається в тому, чи не краще було б іще полежати якої пів годинки. Схоплюється, вмивається, одягається... І все те робить нервово, поквапно, на розказ уже инчої думки: „йди швидче!“...

Тепер уже певний того, що знає, пощо має йти. Знає, що дожидається його там... Мусить іти на університет, повинен застати у портієра лист, той, що звичайно, — у великій синій або зеленій куверті... І ось, коли згадав про нього, де не дівається його певність! Чи справді застане?

„Застане, застане“, — шепче одна думка, потішає його. А сотки инчих насміхаються з нього, регочуться...

„А вчора не був певний, що застанеш? А позавчора, а тиждень тому назад?“...

Певність, з якою проснувся, що лист мусить бути, починає покидати його. Лишається вже тільки цікавість, чи справді знову не буде? Чи це можливе, щоб і сьогодня не було?

І миттю й цікавість його щезає і в душу вкорінюється нова певність, що листу рішучо не буде!...

Обхоплює його страшна досада. Він ловить за капелюх і вилітає без памяти з хати.

*

На вулиці обвіяв його подув свіжого повітря. Схвильовані нерви почали заспокоюватися. Кидає оком на годинник — трохи ще за рано. Але вертатися вже не буде. Зрештою може раніш прийде листонос, він зараз перечитає тої дожиданий із тугою лист, дізнається всієї правди. Нарешті дізнається, що діється з нею, чому вона не пише, чому не вертається? Що сталося такого?

Виїхала вже більш, як місяць. Мала незабаром вернутися. Він дожидався спокійно. Наказували одно одного, щоб писати до себе що-дня. Він пише і пише... а вона від двох тижнів ні словечком не обзивається.

Сьогодня, як раз, два тижні, як він дістав останній лист, сухий, холодний. Відтоді всі його письма, що їх висилав день-у-день, оставались без відповіди.

Але вчорашнє, то хіба не може проминути без враження? — подумав.

*

Відписала, оправдалася недугою, а може занята була, роботи багато тепер, як раз, тепер...

Кохана! Чого ж вона мовчала так довго? Хіба ж не знала, як болюче він страждає? Мусіла аж ждати на вчорашні його ридання, стогнання його роспуки?

Ах, як він подякує її сьогодня за той її листок, перепрошувати стане за вчорашні слова-зойки зболілої душі! По правді він не знає, за що перепрошувати треба, на всякий випадок за лист учорашній, за його зміст, за форму, бо слів не тямить окремих, не памятає навіть і змісту. Писав, що плило з серця, змалював їй стан своєї душі, відтворював... І післав, не приглянувшися до нього навіть близче. Мусіло там бути багато дечого, за що треба би перепрошувати.

Але він перепросить за все, благатиме пробачення, як прохав-благав уже нераз! І вона пробачить, забуде і — знову згода настане між ними.

Певність, що лист уже дожидається його, повернула йому спокій. Почав уявляти собі зміст того листу, читав навіть окремі слова, читав, як тепло його вітала, як щиро-сердечно прощалася з ним до завтра!... кохана!...

Вже майже не цікавився змістом сьогоднішнього листу. Хотів тільки ще поди-

витися на те її письмо, бажав провірити, оскільки правдиво він відчув зміст її писання.

Ішов швидкою ходою. Почав уже далі бігти без памяти, без віддиху. На університет влетів задиханий, зіпрілий. Коли мав пройти вже тільки сходи, звільнив бігу. Був певний, що лист є, хотів тепер відсунути як найдалі читання його.

„Терпцю, — вмовляє себе, — терпцю учися. Так, помалу… Раз, два, три… поважно… Висапайся, одітхни! Лист перечитаєш іще, а чим пізніще, тим краще. Менче після того нудьгуватимеш до завтра“.

Ішов помалу. Віддихав повними грудьми. Приходив до сил.

„Так… а тепер зараз побачиш його, розірвеш нервово куверту, перелетиш очима, або кинеш оком на початок і кінець, а потім станеш роскошуватися ним. Ну, відчиняй двері!“

Одчиняє. Ще два ступіні і він стане перед чорною таблицею. Перечитає своє назвище, піде до портієра по лист.

Коло таблиці стоїть гурток товаришів. Вітається з ними. Розмовляє. Хоче як найдалі відсунути хвилину радощів.

Коли цей і той пішов уже, кидає і він оком на таблицю.

Зідлива усмішка викривлює йому уста

Ноги починають хилитатися, руки дріжать. Усією силою здержується, щоб не впасти на землю.

— Таки нема! І чому?...

*

Не пробує відповісти на це питання. Взагалі не думає ні про що. Тільки чує, що голова йому важить, а в мізку, як би в кузні гримає сотня молотів.

Іде до викладової залі. Сідає в останню лавку й схиляє голову на долоні. Чує якийсь одноманітний голос, не розуміє слів, не то, щоб за думкою міг стежити.

Так йому все байдуже. Такий став до всього апатичний...

Зненацька виринає перед його очима великий синій лист. На ньому адреса написана попсованим скорим почерком. Дивиться на нього. Приглядається до нього з усіх боків. Не знає, чи розпечатати, чи бавитися ще хвилину непевністю, що ховається під цією кувертою.

Розпечатає!

Стрепенувся на всьому тілі. Нервова дрож пробігла йому від голови до стіп. Ноги скорчилися судорожно під лавкою, піднесли її, руки справилися вже в сторону волосся, але

він спинив їх. Не допустив. І вони опали безсило на лавку.

Згадав ту хвилю, коли дістав останній лист, холодний, сухий, байдужий. І в серці в нього застогнало гірко. Написав до неї лагідну відповідь, як звичайно. Тільки при кінці поспитав, чому такий холод віяв з її письма.

А потім уже написав в-друге іще спокійніще, вже ледви пробивався легкий закид — чому нічого не пише?

А далі спокій його щез... З його листів віяв уже жаль, продирався нервовий розстрій. Далі страшна роспука... болюча, безнадійна... А від неї ані слова не вчув...

А за останнім разом попав у дикий шал! Не міг уже задержати рівноваги. Писав — не знає що! Душа його то стогнала, то знов кричала з надмірного болю, то ревіла з роспуки, а то нарешті стала насміхатися. Сміялася з нього самого, з неї, з усього насміхалася... Усе, що діялося в ньому, що кипіло в його душі під той час, відбилося в його листі.

А потім він заспокоївся, стратив свідомість почуття тодішнього стану своєї душі, затратив ясність того, як саме його душа відбилася в листі, в якому вигляді розкрилася перед очима його коханої...

Коханої?...

Ха, ха, ха! Коханої...

Він отямився. Їдкий настрій покинув його. Почав оправдувати цю дівчину, благав у душі пробачення. Як він перепрошував її, як благав! Коли б міг побачити її тепер, упав би перед нею навколішки, немов перед богинею, молився б до неї...

Як міг він писати так до неї? Ні, мусить перепросити її, мусить благати пробачення.

І забрався писати знову лист. Зразу такий спокійний, лагідний... Та, чим далі, став дратувати себе, почав попадати у нервовий розстрій, ізнов стогнав, ридав...

Ні, так уже не хоче. Так не писатиме.

Дере лист, встає, виходить із залі, проходжується по коридорі, закурює папіроску.

Спокій вертає йому помалу знову. Він віддискує рівновагу, рішається на все найгірше. Каже собі: однаково, — нехай діється, що хоче!... Нервовий розстрій переходить у спокій. Що більше, — байдужність обхоплює його, резиґнація.

Коли вернувся знов у залю і став писати новий лист, він виходить уже зовсім спокійний. Трохи навіть за холодний. Не пробивається вже з нього скиглення його душі. Взагалі души каже мовчати. Замовкнути мусить теж його чуття! Крізь лист промовляє тільки холодний розум; може таки його спокій збентежить її. Тим більше, що й не питається навіть, що діється з нею, чому

вона мовчить? Пише про буденні речі. Згадує, що працює, як звичайно. Запитує, коли думає вертати до Львова. І ніби то не задля нього. Його це не цікавить. Але так узагалі — на виклади. Багато стратить.

Скінчив писати. Починає слухати викладу. Не може зацікавитися. Взагалі, відколи вона поїхала, він дуже мало скористав. Не може працювати. Не всилі зібрати свої думки.

Сам не стямлюється, коли перестає слухати викладу, підпирається руками і дивиться у вікно.

Час минає. Чує, як бє на годиннику якась година... три чверти, чує, як бє одинадцята... Коли прогомоніли останні удари годинника, стрівожився. Коло нього почала розсідатися докучлива нудьга. Як йому скучно, як йому помалу минає сьогодня час. Ні, він не всидить на викладах, мусить забратися, піде пройтися. Свіже повітря заспокоїть його розстроєні нерви, приведе зболілу душу до рівноваги.

Виходить. На розі сусідньої камяниці є почтова скринька. Кидає до неї лист.

*

І в ту ж мить, як кинув лист у скриньку, почав жалувати сильно свого вчинку.

Такий холодний, байдужний лист! Як він міг поважитися написати його, як смів післати його! Не знає, що діється з нею, і пише так, як би йому не залежало на ній ні крихітки.

Нова думка стріляє йому до голови, страшна, роспучна: вона недужа, перестудилася, лежить і ворухнутися не всилі, не то виписати до нього! А він мучить її. Він виписує їй трохи не грубости: сьогодня пише, як би ледви зналися.

Вертає до почтової скриньки, стає перед нею, роздумує, як би дістати назад цей нещасний свій лист.

Пробує, чи упав до середини? Упав. Дивиться, коли вибірають листи? О дванадцятій. За годину. Так, за годину верне сюди, буде ждати і прохатиме...

Посміхнувся.

Чи ж це можливе? Хіба ж можуть повернути йому лист? А хоч би й подав адресу, хоч би й виказався тим самим почерком письма, хіба ж їх це обходить?

Стоїть так іще хвилину, безрадний: не може рішитися ні на що. Стоїть без думки, без пляну ніякого!

Годинник вибив пів до дванадцятої. За пів години виймуть лист. Потяг відходить о другій. І ще сьогодня ввечері вона дістане його. Убє її.

Бачить, як вона лежить у ліжку, бліда, ледви притомна. Дожидається листоноса, щоб приніс їй звістку від нього. Розриває куверту, виймає лист… читає і не дочитує. Голова опадає на подушки, лист вилітає з рук, падає на землю. Упав, зашелестів, а в її мізку прірвалася остання струна, зболіла душа застогнала.

І тільки жаль нестримний вона чує до нього, як міг не відгадати, що діється з нею, не зрозуміти її мовчанки. Як, замісць прилетіти на крилах, потішити її, підтримати у хворобі своєю появою, він дратує її своєю роспукою, болем, обуренням, добиває своїм холодом, байдужністю своєю.

Почуває, що завдав її душі страшний біль. Цього удару не поправить нічим. Вона не пробачить йому ніколи такого вчинку, а як би й пробачила, не позбудеться ніколи свого розбільного жалю.

Ніколи… ніколи…

Ах, що він зробив! Вона хвора… А він її так нелюдяно дратує…

Його біль тим страшніщий, що певність про її недугу починає в його душі кріпшати. Почуття того, що сьогодняшній лист застане її хворою, немічною, — доводить його до роспуки. Прочитає і замісць обуритися, посварити на нього, прогнати його від себе, вона запре біль у душі, не дозволить йому відчути,

який жаль її серце розриває. А може й не матиме нагоди і сили, щоб йому свій біль показати.

Починає гидувати собою. Як міг так кидати в лице грубости хворій, немічній дівчині, як посмів зморозити льодом байдужности свою кохану в хвилині, коли вона лежить прикована до ліжка недугою.

Коли бореться між життям і смертю, — скінчив його думки якийсь дикий, зїдливий голос, що заскреготав у нього в душі.

І він уже стратив до останку силу панування над собою. Почали в нього прокидатися ріжні почування: то безмежної туги, то шалу невгамованого, то злоби їдкої, насміху. Стрепенувся, як у лихорадці. Стогнав, то сміявся, гнав, як навіжений, то знов ставав і стояв довго, довго, не знав, куди йде, пощо, за чим, не тямив, що спиняє його, не панував над своїми думками, над розхитаними нервами.

Помалу почав приходити до свідомости. Зрозумів уже, що вона безвихідно хвора. Застудилася, грудна недуга... Вона лежить і дихає останками життя, яке що-мить втікає з її грудей. Насилу вона хоче затримати його ще при собі. Ще хвилину, ще хвилинку, ще... Її мовчанка спровадить його до неї. І вона спинить на ньому свої розкохані очі, поцілує його спаленими устами, поглядом

лагідним пригорне до себе. Його імя вимовлять в останнє її уста, її око в останнє спочине на ньому.

Вона дожидається його з тугою, жде цілими годинами по приїзді кожного потягу. А години минають і її роспука береться і жах лячний здавлює її душу, що ось година, ось хвилина іще, і вже запізно буде, ледви, чи діждеться.

Він уже не думає ні про що, як тільки, що їде зараз до неї. Іде просто на станцію залізниці. Побачиться ще сьогодня з нею, здійснить її бажання: гляне очима своїми на неї, осолодить...

...останні хвилі її життя.

А потім?

Не стало в нього сили йти далі. Ще хвилина і — впаде. Насилу підтримується, поборює свою неміч, ослаблення. Підходить до повозки, сідає.

*

Клониться бездушно на спинку; покидають його думки, страждання...

Повозка торохтить по брукованій вулиці. Приголомшує його на хвилину. Щось дивне діється з ним, що саме — не може збагнути.

Помалу починає вертати до нього свідомість. Пригадує собі, що їде на станцію

залізниці, що незабаром буде біля неї, що має закрити їй очі...

І бачить її, як вона лежить уже в труні, уся в білому, а на голові в неї зелений вінець із мірту і довгий, сніжно-білий серпанок. На чоло спливає, лице вкриває: ясне, янгольське! Уста в неї бліді, усміхнені... Дивляться на нього і благословлять його. Здається йому, що вони надять його до себе, кличуть у далеку дорогу:

„Ходи, коханий, зо мною у ті країни щастя, забуття вічного, де ні плачу людського, ні стогонів, ні журби ніякої. Де вічний спокій, тиша...“

Чарують його її уста. Він спинить на них свої очі і щось здавить його в горлі. У грудях прірветься натягнена струна і вирветься з них грізна течія болю, підійде до горла, захопить його... А далі як не бухнуть сльози, як не залунає рев невгамований, нестримний...

Його голова вдаряє до труни, клониться на ступіні і він припадає до землі і лежить і головою товче до помосту... а з очей кров не сльози сиплються, а з грудей зойки не плач добувається.

І знову підводиться і стає біля домовини і потопає своїми очима в її постаті: ніжній, лагідній, добрячій. Впивається в неї своїм зором, насичує свої очі її виглядом, хотів би навіки викувати-вирізьбити в своїй душі

кожний рис її тіла, закріпити кожніську лінію її лиця, очей, голови...

У ту ж мить морозить його думка одчаю: не довго! не довго!... Ще годин скілька, ще скілька хвилин...

А час минає. Раз-у-раз близче до кінця.

Останнє цілування. Зібралася вся її рідня і він стоїть у тому гуртові. Хату залягає глуха тиша. На лицях присутніх відбивається смертельний жах, всі дивляться — одні на одних, а всякий пильнує, щоб ніхто не заглянув у його очі. До горла підступає біль важкий із серця, і ніхто не може відважитися скинути камінь з грудей, дати волю сльозам, щоб плили, серцеві — щоб стогналоридало-розщибалося.

Нарешті сивий батько не видержав довше. За ввесь час він був найбільш спокійний, давив увесь біль у грудях. А тепер — як не прірвуться натягнені струни, як не потріскають напружені нерви, як не піллються сліз потоки... А зойк — як не вирветься з грудей, невгамований, розбільний.

Припав старенький до рук її — і тільки два згуки повторяли його уста:

„Донечко моя, дитинко кохана...“

Далі її мати і сестри як не припадуть до неї, як не заголосять...

Він стоїть під стіною й дивиться на неї з виразом безкрайої туги. Забуває, що ді-

ється біля нього. Затратив свідомість того, що це остання хвилина, що в ту ж мить її закриють, заслонять, заховають навіки!...

Тільки бачить її сніжно-біле лице. І лагідність її лиця спливає в його душу. Стає зовсім спокійний. Дивиться в її заплющені очі, на її волос, розвіяний легенько, на її усміхнені солодко уста...

І в ту ж мить голова його починає хитатися, в мізку лопотять гучні удари... Сотки молотів гремлять у ньому і гомін глухий несеться від ударів цих!...

Світ кружляє перед ним, в очах темніє —' все западається довкола і він падає, летить, провалюється в чорну безодню, глуху, понуру. І тільки громи лопотять у віддалі і свист розсатанілої бурі й лоскоти торощених велетнів-дерев, ломоти скель віковічних.

А на дні провалля череп його розбивається, і мізок розсипається на всі боки.

Розкриває очі. Він гатить-торощить головою до краю її домовини, руками собі в горло вривається, здавлює його.

І чує, як помалу вмовкають стогони, втихає гамір. Біля нього збірається вся рідня, заспокоює його.

*

Аж ось щезають примари.

Він отямлюється і чує, як до його мізку

залітають понурі, гробові згуки військової музики. Повернув голову і його очі спинилися на невеличкому вояцькому похороні. Трохи не зомлів із жаху. Так його налякала ця картина. А музики плачуть... ридають.

Кричить на візника: „хутче! скоріш...", тремтить на всьому тілі. Уже минув цей похоронній похід, а ще не може позбутися свого страху, не всилі прогнати від себе роспучних, глухих тонів похоронного маршу. Голова звертається мимохіть назад. Нема нічого. Похід завернув у бічну вулицю. Позад нього, перед ним, довкола нього кипить життя, гарне, веселе, бистре... А в його душі гробові грають згуки, похоронні пісні лунають.

Хутче, хутче! — шепочуть його уста, — хутче... — благає розранена, зболіла душа його.

Візник спинив коні перед станцією, він біжить до каси. Летить і наглить себе. І знає, що до відходу потягу ще чимало часу, а внутрішня, потайна сила квапить його: хутче, боржій!...

Приходить. Година часу. Більш, ніж година. Не хоче вірити своїм очам, виймає годинник, порівнює його із залізничим. Додає, віднімає: година і ще хвилин кільканадцять. Ще не віриться йому. Придержує вказівки пальцями і ще раз числить.

А далі залишає думати над цим, бере білет, і йде до ждальні.

*

Людей сила. Вони дратують його. І ті, що вештаються, нервують його, і ті що сидять спокійно, виводять його з рівноваги. Веселі лиця, посміхнені... Скрізь чуються оживлені розмови.

Походив хвилинку, а потім сів і прислухається мимохіть до бесіди своїх сусідів. Чує виразно кожне дзвінке слово, чує регіт їх веселий — здається йому, що та їх балачка цікавить його... Нарешті бачить, що не розуміє, про що вони говорять, не бачить у їх розмові причини до сміху; далі сміх цей дратує його — він одвертається від них і вже вони йому не цікаві.

Його очі звернулися в инчий бік і в ту ж мить мізок знайшов собі нову працю. Побачив на столі футерал скрипки. Дивиться на нього і знає, що в ньому захована скрипка, але намагається нагадати собі щось, висилює свої думки...

Згадав...

Як чудово друг його грав... його скрипка плакала, стогнала. Він слухав гри свого друга, а його нерви грали, душа вилітала

у безвісти. За згуками тієї скрипки летіла, тужлива, розспівана душа. І як їй добре було, як роскішно... яких дивних почувань зазнавав він, слухаючи тої гри раз розбурханої, свобідної, раз чарівно-тужливої, далекої-безкрайої...

Бідний...

Згадав його, як лежав на марах. Виски перестрілені, голова закрівавлена, а на лиці ясний спокій змалювався.

Кинувся нервово, встав і почав ходити гострою ходою по ждальні. Раз-у-раз швидче, в-одно завзятіще.

А тої музика не сходить йому з очей. Починає тремтіти. До голови вдаряє сильний приплив крови, лице паленіє.

Вийшов. Випив духом склянку пива. Прохолодився трохи. Сідає краї столу й починає бубнити по ньому пальцями.

Глухо заторохтіли його пальці. Бубонить далі і вслухується в цей гомін. І чує, як він переходить помалу в знайомі йому згуки, повільні-глухі, що немов би з безодні добуваються. Вслухується в них уважливо, напружує всі чуття, потопає в цих тріножних тонах усією душею... Глухий гомін військового бубна... А далі... повільні тихі, придавлені голоси. Дивно лагідно спливають на його душу, родять у ній почуття спокою... Упоюється ними, ловить їх... А згуки ті з ла-

гідних, придавлених, стають чим раз голосніщі, зриваються в величню пісню жалю грізного, роспуки...

Вилонюються перед ним тони похоронного маршу, виринає перед очима його душі сумний похід... чорна домовина... скілька рядів жовнярів. Ідуть помалу, пригнобленою ходою... А за домовиною дрібоче старенька мати небіжчика, її ревно-жалібно голосить... На лиці її, хоч як воно в смуток поринуло, хоч болем безмірним прибите, ясніє щасливий вираз... З якою парадою її син іде до могили, а музики як ревне за ним плачуть... І вона заплакала-заридала під голос похоронних згуків, заголосила щиро з душі.

Помалу все розпливається, щезає в безвістях... Німіють згуки маршу, бліднють постаті неясні, все розсувається... Тільки не сходить йому з очей стара мати, не втихають голосні її ридання.

Помалу не стямлюється, як і ця остання постать блідніє, меншає, як він бачить її чим раз слабше, як нарешті тратить її зовсім з очей.

І знову він сам, — без життя, без думок, без чуття ніякого.

Сидить так довго, довго...

Зненацька вдаряє в нього одноманітний голос. Слухає його. Той голос дратує його.

Хотів би прогнати його від свого уха. Не всилі. Починає дожидатися, щоб перегомонів.

Прогомонів. Від початку до кінця однаковий: без життя, без душі.

Зрозумів його настільки, що пора вже сідати до потягу. Встав і вийшов хиткою ходою із ждальні.

*

Подув свіжого повітря протверезив його трохи. Стояв перед потягом та роззирався. Народ глотиться, переганяється. Одні летять наперед одних, потручують. Чого? Пощо? Адже ще часу доволі.

А далі стало опорожнюватися вже коло возів. До нього наближається кондуктор. Проходить біля нього із запитом у погляді: „Їдете?“...

Він зрозумів цей погляд, не ждав уже на запитання. Кондуктор прискорив ходу, зачинив одні двері переднього возу, другі, вже має зачинити ті двері, що перед ними він стояв. Його обхопив острах. Жахнувся, щоб потяг не рушив. Не надумується, скаче до дверей і миттю опиняється у возі.

Сідає.

Від заднього ваґону розітнувся перший сиґнал. Відповів йому другий уже ближче,

третій вже на противному боці. Чує свист машини. Потяг заколихався.

Аж тут де не зродиться в його душі непевність: чи добре він їде? Чи всів до відповідного потягу.

— До Львова? — питається свого сусіда.

— Що?...

— До Львова їдемо?

— Ні, до...

Не дав йому докінчити.

— Що?... — кричить. — Ні?...

Ловить за капелюх. Та чує, що ноги омлівають під ним. Зараз упаде. А потяг уже в руху. Вся небезпека становища стає йому вмить перед очима. Відобється від станції. Втратить потяг. І не буде там сьогодня, не буде.

— До Станиславова, — чує позад себе. — Ми ж виїхали із Львова...

Як стоїть — падає на лавку. Голова тріскає від жаху. Живчики скачуть. Сили покинули його зовсім.

Ото ж він добре їде.

І чує, як камінь спадає йому з серця і разом останки сил покидають його тіло. На запити, якими його обсипано, куди їде, відповідає механічно:

— Добре їду, до Станиславова.

Лягає на лавку, підсуває собі скіряну подушечку під голову й лежить без виразу.

Чує тільки рівномірні удари коліс возу, чує сопіт машини...

А згодом освоюється й із цим. Вдивлений у вікно, лежить бездушно, не приймаючи ніяких вражінь. Аж ось впадає йому в очі телеґрафічний стовп, далі й дроти запримічує, бачить, як вони раз підносяться, раз ізнов спадають. Починає перечислювати дроти. Зразу йде йому ця робота пиняво. Не може дійти з нею до ладу. Від кожного стовпа підносяться вони вгору і опадають при найближчому. Але не опадають аж так, щоб міг їх усі перечислити. Не може зловити вершка стовпа.

Нарешті й це пощастило йому. Перечислив дроти й відітхнув лекше.

Вмить нова думка стрілила йому до голови: скільки він начислить від одного стовпа до другого? Начислив — „девять“. А далі?... Числить — і вважає, щоб начислити знов девять, тільки девять. Його мізок працює тільки над тим, щоб не похибнутися, щоб не перечислитися.

Нарешті й це знудило його. Відвернувся з нехіттю од вікна й вдивився у стелю возу.

І зачалися для нього довгі хвилини повного отупіння. Лежить і думки ніякої не думає. І так йому з цим добре!

Де-коли тільки почується сильніщий удар у мізку, то знов, як би якась вага налягла на нього. А далі знову безмежна порожнеча.

Лежить так довго... довго...

Світло у возі зміняється. Із ясного переїшло в темне, і помалу починає приймати тіни темно-зеленої барви.

Віхали в ліс.

Підвівся, присунувся до вікна й почав вдивлятися в зелені дерева, що мигали йому перед очима.

Із глибини лісу віяв холод, розпливалася свіжість. Повійнуло й на нього цею свіжістю — і його нерви почали тремтіти. Потонув усією душею в гущавині лісу, впивався його пахощами, дихав його ясною зеленню.

На його душу налягла туга, глибока, нічим незаспокоєна, не втихомирена нічим, вічно нова туга! Не в-перше зазнав її і чув це, що вона не промине в нього ніколи. Тужив, немов за чимось страченим, чого відзискати вже не зможе ніколи.

Хвилин скілька він роскошувався милим холодком лісу. Потонув у ньому всією своєю душею. Забуття в ньому знайшов. Дозволив захопити себе чарові цих свіжих хвиль повітря, барв і тіней, що заломлювалися в-одно, виринаючи раз-по-раз на тлі иншої, що раз то нової барви. Вслухався в шум дерев милий, що дратував його роскішно. Опянів увесь.

Та це трівало тільки хвилинку. Почав помалу отрясатися.

І вже не туга, не упоєння, тільки біль, злість, жаль захоплювали його.

У цьому свіжому подихові лісу відчував жару-спеку стухлого міського повітря, у холоді вохкому лісової глушини, у тіни роскішній — дошкулювання сонця, у шумі-шепоті листя дерев, у таємничій їх розмові-розгаморі причувалися йому львівські вуличні верески, які там ніколи не вгавали.

Гра контрастів, що росла-кріпшала, ведучи з собою силу свіжих, сильних союзників, обезсилювала його. Підпер голову долонею, вдивився німо в зелену темняву лісу.

А потяг летить далі і далі...

Його очі суваються, ховзаються по тому морі зелені, гри барв, игри світла й тіней — пливуть безвиразні, імлою заслонені.

Далі й ліс скінчився і вони віхали поміж ріжнобарвні ниви.

Знову його око знайшло инчу поживу. Здорову, свіжу — милий спогад минулого. Колись ганявся він по таких нивах — від досвітку до пізньої ночи. Роскошувався... А сьогодня дивиться на все те, і воно таке йому знайоме, а враз таке чуже, далеке від нього...

Опер руку на раму вікна і слідкує з жалем за тими ріжними-преріжними картинами, що міняються перед його очима.

Перед ним вал залізничого насипу, зарослий травою... З цього боку вузький шма-

ток землі, що її засадив будник, з того боку людські поля... А барви на них міняються: раз зелена, то жовта, червона... темніщі, ясніщі...

Он, на тій нивці жита вразив його око вижатий шматочок і полукіпок на ньому — самітний, одинокий... Свіжа стерня не вспіла ще вкритися буйною зеленню.

Тепер на ясно-зеленій сіножати спиняється його зір, на темних тінях, що, немов квітки, розстелюються попід дерева: сироти серед розлогих нив.

Помалу зарисовується дрібний луг у віддалі. Думав стрілити сердешний понад ниви, та так і завагався, чи вибиватись йому понад трави-збіжжя... Приклонив коліна до землі, головою похилився, і так замлів. Не судилося йому шуміти бундючно у бистрих хвилях буйного повітря, не довелося гратися свобідно з високими подувами вітрів, не ялося шелестами трепети насміхатися з сіренького приземельного збіжжя...

Не довелося...

Замлів сердешний і дрімає понуро. А вітрець віття його до сну вколисує, дрімотою його обсновує.

І дрімає старий. І навіває дрімоту на всякого, що задивиться на нього...

*

Потяг переїздить поуз село. Вулицею їде гурток людей, веселих, безжурних. Із гурту виріжняється пара молодих і дружби та дружки. Він дивиться на них, на цю весільну дружину й усміхається байдужно. У його мізку починає ворушитись якесь чуття, але він не усвідомлює собі ще поки-що цього.

Аж коли стратив з очей і цей гурт весільний і село, коли стали затиратися в його уяві ті свобідні лиця, їх веселі співи-гомони, — його душа спинилася на шепотах солодких, на чарівних півслівцях, на обіймах гарячих, палких.

„Яка я щаслива, як мені добре з тобою", — шепочуть її уста.

„Добре тобі?"

„Добре, добре, так добре..."

„Кохана моя!"

„Що?... що?..."

„Кохана..."

„Що..."

І пригорталась до нього кріпко. Прилипла вся до нього, а її очі впивалися в його душу і пили з неї кохання, краплина за краплиною, до останнього віддиху його...

„Кохана моя..."

„Твоя, твоя, душею й тілом, вся твоя, твоя..."

„Дружина моя солодка..."

„Дружина..."

І слів уже більше не було між ними. Німа велася далі розмова. Розмова розбурханих нервів, розколисаного чуття, сердець розкоханих, таємнича, чарівна, величня...

„Заживемо вкупі, будемо такі щасливі, правда, кохана?...“

„Так, правда...“

„І ніхто не закаламутить того нашого щастя?“

„Ніхто, ніхто...“

„Ніколи?...“

„Ні...“

І знову довгі хвилини мовчанки. Тільки віддих її урваний чує він на своєму лиці, дотик гарячих її уст на устах своїх, а лице її розпалене искрами вогню обсипає його... в обіймах роскішних вона мліє-вмліває...

То ось її постать немов би щезла. Неначе б відтрутила її чиясь могутня рука. Він стрепенувся усим тілом, метнув головою — що це?

Потяг спинився. Кондуктор викликав назву станції. І неначе б тисячі громів злопотіли коло нього, неначе б тисячні блискавиці роздерли грубу пітьму ночи, немов би потрясла ним електрична течія... Схоплюється. Вискакує непритомний із потягу, перелітає крізь станцію, сідає до повозки.

Гонить.

Переживає іще раз в одній хвилині все

те, що передумав, перестраждав сьогодня. І лист, і хворобу її, і похорон, військовий похорон, а далі весілля, гучне сільське весілля — все те стає йому перед очі. А його уста накликають на візника, щоб квапився. Всим своїм тілом підноситься раз-по-раз, немов би тим способом міг помогти коням, щоб швидче довезли його до цілі.

Коли вїхав у місто, здавлює віддих у грудях, водить німо й непевно очима по мурах. Шукає за посмертними картками. Усі вони старі, пожовкли від сонця.

Самі чужі імена пересовуються перед його очима, душа його лекше дихає, що-раз спокійніще при кожній дальшій наріжній камяниці.

А коні летять. Гомін коліс приголомшує його, а туман куряви вкриває грубою верствою його легкі.

Вже її хату бачить. Ще тільки хвилина і повозка спиняється.

Тиша довкола. Усе тут по старому, ніщо не змінилося.

Добігає до дверей, ловить за клямку, сіпає нею нервово.

Відчинив.

Вона стоїть, його царівна, перед зеркалом і волосся причісує. Гожа, румяна...

— Ах, ти... а я спала, бач, по обіді.

Підходить до неї несміло й очей відвести

не всплі. А в серці то радощі родяться, то жаль глибокий прокидається.

— Що ж тобі? Чого дивишся так на мене?

— Чому ти не писала так довго?

— Не гнівайся, пробач, не могла, хвилинки часу не мала вільного. Не гнівашся, правда?

Він чує, як важкий камінь спадає йому з серця. Ніжне тепло розпливається по всьому тілі. Щезає смуток з його лиця, воно розяснюється спокоєм, — щастям любови сяє. А голос його розніжується лагідний, мягкий...

— Чи ж міг би я гніватися на тебе, на свою кохану, на своє щастя?...

— Недобреньке, правда?

— Добреньке, добреньке, золоте моє!

І обійми її.

А вона її волосся не сплітала вже, тільки розпустила його, розвіяла її головку пригорнула до його грудей, та руки на шиї сплела.

Він цілував її уста, лице, очі, її шовковий волос.

Спянілий од щастя...

ІРЕНА ОЛЕНСЬКА

Сиділи в дивному та чудному настрої.

Пані Ірена курила папіроску одну за одною, курила в нервовому роздратуванні. Густі клуби диму блукалися довкола її голови, сплїталися з буйним, трохи розхрістаним волоссям, надавали ще більшої принади його недбалому розвіянню.

Зпід її брів вилітали в ряди-годи вогні-блискавки — одні розсипалися в вечірніх сумраках кімнатного світла, одні громом вдаряли Михайла, до безпамяти з думок його збивали, то чарами принади опянювали-голубили — одні стрілою серце Лесі пронизували.

Бо Михайло ні раз не робив уже сьогодня на Лесю враження людини, що не далі, як за місяць, стане її дружиною. Звичайно, було, поважний, спокійний — попадав сьогодня в розсіяння, бентежився під впливом поглядів пані Ірени, звертався до цієї чужої особи з більшою уважливістю, ніж до Лесі.

І це вже не в-перше. Оце вона, було, вже не раз в останні часи помічала.

І брала її з-за того двічи досада: раз за себе, за ображену свою гідність, а ще більш за нього, за того, що до ніг Ірені стелився на те, щоб легковажила вона його, щоб на-

сміхалася з нього, коли на самоті з Лесею оставалася.

У Лесі серце краялося.

Вона ж ніколи не завидувала Ірені її щастя; не завидувала, коли її товаришка віддавалася, коли зажила родинним життям. А як те щастя розвіватись почало, Леся розважувала її в годину смутку, в хвилину роспуки піддержувала, надії додавала.

Розлетілося. Вони знов зажили вкупі.

І як колись перед двома роками Леся була свідком любовного раювання Ірени, так пані Ірені довелось тепер слухати щебетання подруги Лесі.

Та далеко не однакові були вони в ту і в цю пору. Молода Леся, дожидаючися тоді своєї черги, раділа щастям Ірени; перед очима душі Ірени блукало тепер блудом зломане її життя, а її серце, наповнене отрутою, — то глумом насміхалося, то обкипало злобою, то заздрістю розгорювалося.

Розуміла біль її душі Леся. На поглум подруги посміхалася добряче, вибухів злоби не чула, не розуміла, і тільки останні прояви заздрости заскочили її нежданo, стривожитись заставили.

Ірена, що спершу смутком покривала своє лице, в жалях та сльозах розпливалася, стала тепер нервова, попадала в вибухи істеричного сміху, то невтишимого плачу.

І тільки в товаристві Михайла ставала то говірка, то задумлива, раз колола його докірливими словами, раз милувала чарівними поглядами... Як рибалка рибі принаду, кидала йому в очі чари свого тіла, розпалювала жадобу роскоші.

Стривожена дивилася на все те Леся й не знала, де буде стрим тому лицянню Ірени. Вона вмовляла в себе, що це не так, як їй вбачається, впевняла себе, що її обдурюють власні очі й уха, але дійсність говорила що инче: показувала їй, що Михайло чим раз більш цікавиться Іреною, раз-у-раз менче згадує про вінчання, що він майже не звертає вже уваги на неї.

Таку незавидну картину розкривала перед нею дійсність.

Між подругами почала виростати стіна, яка з кожною хвилиною, після кожної гостини Михайла розмежовувала світ їх почувань чим раз далі, в-одно глибше і глибше.

Всі троє розуміли важке становище. Неначе ждали на розвязку болючих питань.

Леся пустилася на воду без весла і керми, поклала в човен зболіле своє серце і дожидалася, куди занесе її бистра хвиля. До якої мети? Щасливо донесе, чи розібє човен її життя?

Михайло погинався під вагою докорів, зобовязань супроти Лесі, і, повен пристрасти,

ловив нишком затроєні стріли очей Ірени. Ловив їх у своє зранене серце і груди ними розривав.

А Ірена бавилася...

Її трівогою, його пристрасними поглядами...

І сміх її, як дзвін дзвінкий, над міру голосний, бентежив молодят, а сум її, як чорна ніч, нависав хмарою над їх щастям. А її доля гайворонням кракала над їх надіями.

Вони боялися її!

*

Сиділи сьогодня в чудному та дивному настрої.

Розмовляли про новини дня, про враження вчорашньої премієри (погляди Ірени й Михайла на диво дуже погоджувалися, і це дратувало Лесю без міри), врешті замовкли і попали в задуму.

Пані Ірена закурила ще одну папіроску.

— Чи не забагато вже на сьогодня? — поспитав уважливо Михайло.

Ірена тільки посміхнулася гірко і вп'ялася в нього очима. Витримав її погляд, зморщив брови, визиваючи її глибоким хмарним зором, але мусів одірватися від неї, бо чув на собі погляд других очей, погляд роспуки повен, докору, жалю, трівоги. Ледви глянув на Олесю,

як вона схопилася з крісла і підійшла до фортепяну. Здавалося — спокійна, байдужа; тільки перлиста сльоза в її очах не могла перед ним заховатися.

Почала грати. Зпід її пальців вийшла сумна-пресумна імпровізація. Що душу розривала... Хотів уже встати і підійти до неї, заговорити, словами біль її душі заспокоїти, але поки ще встиг піти за поривом свого зворушеного чуття, попав під вплив перехресних огнів очей Ірени.

Зачалася гра блискавиць, німа, але завзята, повна жадоби перемоги...

Бажав спершу присмирити визовницю, хотів приневолити її, щоб скорилась у боротьбі і таким способом бодай сам перед собою в душі заступитися за покривджену Лесю. Та доля боротьби, замісць перемогу йому дати, кинула його під ноги Ірені. Минула коротка хвилина і він стогнав, ридав, благав в Ірени...

Чого?

Любови? Шалу пристрасти? Помилування?

Далекий був від того, щоб означувати свої вчинки, почування душі своєї.

А Ірена?

Зпоза туманів диму проглядали крізь темряву вечора великі її очі, мов дві грани розжарені. Що говорили ті її очі — даремно було б дошукуватися. І вона далека була від того, щоб ставити собі такі питання.

Відчувала неприродну свою гру, невідповідну ролю. Чого вона хотіла? Бажала злагодити свою злість по причині зломаного життя, шукала нагоди пометитися. Чому, як раз, на Лесі, на Михайлові? Бо вони їй під ту пору навинулися? Чи може робила це, надумавши так? Не могла б дати відповіди.

Михайло був одним із перших мужчин, з якими зустрілася, відколи порвала всі звязки з чоловіком. Був першим, що з ним доводилось пересиджувати їй довше. Робив на неї враження молодця, що двох счислити не зможе. Смішив її його вигляд, його рухи, його засліплення в Лесі. Взагалі смішним видавався їй в ролі молодого. Не раз говорила про це з подругою. А найбільш смішили її ті наївно дитячі щебетання молодих сердець. Хотіла переконати Лесю, що нема йому що вірити. Що при першій нагоді повіється, як звіваються всі мужчини. Такий був її погляд. Нехай тільки до розуму прийде. Він же дітвак! В нього нема ні характеру, ні смаку, ні постійности.

Леся перечилася, ставала завзято його захищати, до плачу доходила. У таких хвилинах порішила Ірена розвіяти ту заслону, що обох обснувала, й причинитися до розяснення становища, та визволити Лесю з обіймів облуди. Чим скорше, тим краще. Зійдуть на шлях голої правди — нехай!

Будуть дивитися ясними очима на світ і прояви життя. Перестануть обдурювати себе. І не доживуть колись гіркої хвилини розчарування. А порве почуття правди всі звязки поміж ними, — краще, щоб закінчили, поки ще зачалося, ніж щоб каліками тягли за собою поламану тачку життя.

І хоч як смішний та несимпатичний являвся Михайло Ірені — вона почала закидати на нього свої сіти. В добрій вірі, — щоб помогти подрузі. Зустріла опір. Дивний, несподіваний. Подратована цим, станула до боротьби. Чим більш він нехтував її, тим дужче вона запалювалась, тим сильніще напірала на нього. Озлоблювалась. Зачалася між ними гра, в якій чим більш затрачувалось у Ірени почуття правдивої її ролі. Хучче, чим думалось, забула, які були її наміри супроти Лесі.

Вже тільки Михайла бачила перед собою, його упір, завзяття. А побороти їх — почало ставати її метою. Почала ставити йому перед очі всю силу своєї жіночої принади. І чим більш він попадав у заставлені сіти, тим дужче гралася ним Ірена: надила й відпихала. Оця играшка зробила своє. Як по спадистім містку — покотився Михайло в напрямку до Ірени.

Бували хвилі, коли вона отрясалася. Отямлювалася. Тікала з дому, як він мав

прийти, прохала Лесю, щоб ішла з ним із хати. Були це хвилини, коли приходила до памяти, до зрозуміння свого становища. Тоді вона почувала себе докраю нещасливою. Бачила своє зломане життя, попадала в тугу за родинним щастям, теплом подружнього життя. Тоді розуміла вона, що всі такі играшки, такі жарти, флірти, залицяння — добрі на сьогодня, можливі для забиття часу, але даремні, коли йде про будуче щастя, далекі, щоб могли помогти її до зрівноваження життя. Тоді з усією силою ставав її перед очима образ Івана Володимирича, одинокої людини, що могла дати її трівкіще родинне щастя. І тим більший жаль давив її груди, чим більша була в неї певність, що він не всилі огріти її зболілого, змороженого серця, що він не зійдеться думками, почуваннями, бажаннями, стремліннями своїми на одній лінії з нею.

Як дуже вона страждала душею в такі розбільні хвилини!

Щоби затратити свідомість свого безвихідного становища, щоб злагодити гіркість своєї долі, вона кидалася з одного краю в другий. Тепер уже свідомо хотіла заступити постать Івана Володимирича новою — постаттю Михайла. Ловила життя хвилини. Гралася, бавилась, приковувала — то відпихала, надила — то насміхалась.

Жадна побіди ждала, коли Михайло припаде її до ніг — благатиме помилування.

Кинулась у гру з усим цинізмом облудника, певна побіди загравала карту за картою. Стрівожила Лесю — застрашила Михайла.

Він відчував уже, що то дожидається його тепер.

Одначе боронитися задумав.

Признав себе переможеним, але хотів утікти перед своєю долею. Утікав перед соромом своїм.

І коли почув у душі сильніщий приплив пристрасти, і голова його почала кружляти в безсилому омлінні, він здобувся усією міццю духа, усією силою волі на завзятий опір. Підвівся з місця, отрясся зпід впливу зачарованого кола, і, виждавши на пригожу хвилину, підійшов до Лесі, подав їй мовчки руку, оправдуючися, що має діло в місті, та вийшов, ледви прощаючись з Іреною. Але дотик рук її, немов задержання його пальців, немов сильніщий устиск, довгий час переслідував на вулиці Михайла.

*

Леся далі виливала в згуках фортепяну болі своєї душі, Ірена далі вкривала себе туманами тютюневого диму.

Вона почувала себе виновницею роспачі Лесі. Гра цієї дівчини стала виводити її з рівноваги.

— Довго будеш іще грати? — промовила перша.

— Дратує тебе це? Можу перестати.

І поки Ірена відповіла їй сяк або так, заперла трохи чи не заголосно фортепян і стала біля вікна.

Ірена здвигнула плечима і закурила нову папіроску.

— Здається, хочеш себе сьогодня зачадити і мене з собою.

— Стільки мого. Зрештою, коли боїшся про себе, одчини вікно. Як би я не курила, збожеволіла б із роздратування.

— А ти чого роздратована? — поспитала Леся дуже досадно і вп'ялася в подругу очима.

— Питаєшся іще? — відповіла Ірена з уданим спокоєм. — Дивитися, як граєшся людиною... Чоловік пішов від тебе, як строєний.

— Хіба ж тут я провинилася?

— Думаю, що не він.

— Не дуже заступайся за нього!

— Мушу заступатися. Це найгарніщий під сонцем чоловік. Це людина, якій рівні я не бачила ще. І ти поводишся з ним так несправедливо. Він ні раз не заслуговує на таке твоє поводження.

Ірена була певна, що вірить у правду своїх слів.

— Яка заступниця знайшлася, — промовила розпалена Леся.

— Годі тобі гратися так невинною людиною.

— Можу тобі його відступити.

Сказала це спокійно, з відтінком іронії в голосі. Сказала це вельми досадно. Здавалося, розкрила цими словами всю таємницю серця усіх трьох, здерла безжалісно заслону з ран їх душі. Та Ірена не збентежилася цими словами. Вона промовила холодно, спокійно:

— Можеш бути певна, що коли б я була вільна, не вагалась би і хвилини.

Грань, полита водою, не скипить так парою, як спалахнуло гнівом і образою серце Лесі. Вона відплатила вкусливо.

— І скорше ще розійшлась би з ним, як із своїм чоловіком.

А потім докинула з натиском:

— Не штука то розбивати життя і щастя иншим. Але своє зложити в гармонію не так то легко. Треба бути людиною!

І поки Ірена спромоглася на відповідь, Леся покинула кімнату.

*

Темні тіни зарисовуються в кімнаті. Почало оживлюватися мертве царство. Фотелі заповнилися чудними постатями давніх мешканців цієї хати. Товпилися в них тіни тих, що переводили тут вигідно веселі й сумні хвилини, переживали щасливі й гіркі події. Засіли довкола столу старі предки Іренного роду.

Сидить Ірена, дивиться з затаєним віддихом перед себе, глядить стрівожена на герці дивоглядних тіней, вслухується в їх розмови: свобідні, веселі, жартливі, а то сумні, пригноблені: бачить вирази їх лиць...

Вже годин зо дві мусіло минути, відколи Леся полишила її саму; вона не рушилася з місця. Сиділа, як закаменіла. Переживала цілі роки свого життя — несвідома того, що їх переживає. От, так пересувалися перед уявою її душі самі одірвані клаптики життя, відгомони давніх розмов, відблиски передуманих думок. Як у калейдоскопі мінялися минулі картини, оживлені всілякими постатями, що на шляху життя її зустрічалися. Пересунулися перед очима душі події з родинного життя, ще за батьків її, відтворилися знані її з оповідання постаті давніщих предків — Ірена попала під вплив чарів ночи, поплила на човні зворушеної уяви...

Зненацька, посеред моря чарівних картин,

посеред тисячі преріжних згуків, вона чує гру на фортепяні. Бурю Ґріґа. Чує зовсім виразно. Увесь шум, свист, гомін тучі, громи, бачить блискавиці, стогони вітру чує... І серце її починає товктися в грудях, а груди хвилюються, підносяться, трохи не розірвуться, та із страшними стогонами опадають.

Музика не вгаває. Ірена, вдивлена у безмір пітьми перед себе, не важиться звернути очей в бік фортепяну. Вона знає, чия це гра. Коли б їх тисячі музик засіло відограти цей твір, а він був поміж ними, один між тисячами пяністів — вона пізнала б миттю його гру.

В зворушенні всіх нервів Ірена чує, як нестримна струя сліз підступає їй до горла, як здавлює його. Не видержала. Стривожена, звертає голову до фортепяну. І жах страшний здрігнув її тілом. Біля фортепяну сидить висока, струнка, худорлява постать мужчини в чорному одязі. Поважне, гордо стягнене лице, чоло високе, і зір орлиний, глибокий, бистрий, той зір, що він душу видирав ним у неї... Сидить, а його руки, як хвилі збурханого потоку, то тут, то там, підносяться то опадають.

Не счулася, як схопилась, як миттю кинулась до фортепяну, як із грудей вирвався зболілий крик:

— Іванку!

І замісць впасти в обійми дружини, зловила пусте повітря. Несамовитий крик. Ірена покотилася зомліла на поміст.

*

Сиділи вдвох у кімнаті.

Ірена поводилась так свобідно, як би сама тут тільки була. Сиділа біля фортепяну і грала без міри довго, час до часу вплітала в гру свій повноголосий, сильний спів. Співала самі задирливі любовні романси.

Михайло похнюпив важку свою голову і слухав, і слухав... Аж ось вирвався з його грудей глибокий стогін, що перейшов скілька тонів.

Почувши його, перестала Ірена грати, хоч пальців не відривала од клявішів.

— Ох, як ви мене налякали! — промовила і повернула недбало голову до його та зложила лице до чарівного усміху.

— Чого? — підхопив і запер віддих у грудях.

— Я й забула, що ви сидите тут.

Не зміняючи своєї позиції, впилася в нього своїми великими очима і, принаджуючи його та голублячи зором, поспитала:

— Скажіть мені, прошу вас, чого ви тут сидите?

— З привички! — відкинув, намагаючися видержати її погляд.

— Ви не маєте тут що робити. Ваша суджена випровадилася звідси більш уже, як тиждень.

— Кажу вам, що я з привички сюди захожу.

— Гарна у вас привичка. За три тижні женитись має і, замісць до майбутньої дружини (вона підкреслила ці слова), заходить, бог-зна, куди. Ви й після вінчання заходитимете з привички до хати инчих жінок?

— До вас заходитиму.

Встав, зробив два кроки в напрямку до неї, та вона в ту ж мить піднеслася, й, сідаючи край столу, показала йому поважно місце проти себе.

— Скажіть мені, Михайле, питаю вас зовсім поважно, чого ви такий легкодушний? Знаєте, що Леся випровадилася од мене, підозріваючи мене, що я кручу вам голову. А ви не вважаєте на це і заходите сюди. Вона ж напевно дізнається!

— Нехай дізнається. Я її хочу, щоб дізналася. Я не стерплю такої дрібничкової заздрости, хоч би там хто б то не був!

— Ви не уявляєте собі наслідків свого вчинку.

— Дуже добре уявляю собі.

Встав, підійшов до неї і схопив її несподівано за руку.

— Ваша особа вистарчить мені за ввесь світ.

— Але ж Михайле, ви зрозумійте це, що я не можу дати вам того, що дасть вам инча жінка, хоч би Леся.

— Не згадуйте її імени. У мене все з нею покінчено. Я тепер до вас звертаюся з благанням: дайте мені свою руку, приятелькою мені станьте.

Ірена вихопила руку з його долоні, встала, випросталася і промовила поважно:

— Мені дуже гірко, що ви скривдили так мою товаришку, мою приятельку. Ви не дивіться, що між нами обидвома вийшло непорозуміння. Я прошу вас, щоб не заходили до мене, доки не поладнаються у вас відносини з Лесею.

А коли він вагався і не знав, що їй на це сказати, промовила:

— Це моє останнє слово.

Вийшов з кімнати, схиливши глибоко голову.

*

Слова Ірени пригнобили його надто вже. Він, що правда, ні хвилинки не сумнівався, що так станеться, не міг сподіватися ні-

чого нічого, та все ж таки не був усилі поздержати себе від неминучого осоромлення. Тепер уже другий камінь придавив йому груди.

Бо то не так легко зробити, як сказати. „Все покінчено“. Значиться, розійшлися з Лесею майже без прощання, але з хвилею, як полишив її, зачалися у нього душевні страждання. Він ані на хвилину не міг увільнитися від її товариства. Леся тепер, як раз, заняла гідне місце в його серці. Він відчував усю невідповідність свого вчинку, усю неделікатність такого зірвання зносин перед самим вінчанням. Просто не міг погодитися з думкою, що лишає оцю заведену в надіях, обдурену дівчину.

Але з хвилею, як вийшов в-останнє з її хати, не міг би сказати, що вона виключно живе в його серці. Попав у дивний стан роздвоєння душі. Леся й Ірена. Обидві вони сплилися в один жіночий ідеал в його думках, в його уяві, в почуваннях. І коли жаль страшний давив його душу з-за того, що з Лесею мусів розлучитись, рівночасно кріпшало у нього бажання за всяку ціну наблизитись до Ірени. Як божевільний блукав по вулицях; сотню разів наближався до її хати і в-одно не ставало у нього відваги. Нарешті зайшов. І раз, і другий, і третій.

І от, сьогодня зважився розкрити карти,

і — програв облудну гру. Йому виказали фальшиві карти.

А коли вилетів на вулицю, не чув і не знав, що діється з ним. Робив враження божевільної людини. Нікого не бачив, не пізнавав, нікого не здоровив, ні на чиї привітання не відповідав. Тільки чув, що якась маса людей, вуличний натовп, несе його наперед себе, кидає ним, мов мячем, сюди, туди, бачив тисячі світел, але почував, що блукає серед темряви. Чув гамір і крики і сотні-тисячі ріжних-преріжних голосів, але йшов, неначе б на безлюдній глухій пустині, де голос нічий не донесеться, йшов неначе б пустим, бездонним підземеллям, куди промінчик сонця не долетить.

О, який далекий своїм загальним станом від того зперед кількох днів, коли покинув хату Лесі. Тоді і Леся ішла за ним у слід, немов благала: „Михайле — вернися!“... А він тільки дратував її. „Верну́ся, верну́ся — тільки хвилину побуду ще сам! Поверну до тебе“... Не розставався ані на хвилину з нею. Але ще й друга постать товаришила йому: Ірена йшла йому здалеку назустріч. Простягала до нього свої чарівні, роскішні рамена. В обійми кликала свої солодкі: „На хвилю, на одну, спочинь на моїх грудях!“ І він ішов, летів наосліп, летів, мов риба на примату.

Тепер протверезився.

Та замісць того, щоб вилічитися з хоробливих мрій, замісць, щоб повернути на правильний шлях, де жде його кохане серце, де ждуть на нього виплакані очі, де стужене, стрівожене дівча на поворот його непевно жде, він кинувся в безодню пристрасти, порвав усі нитки, що вязали його з коханою дівчиною, вирвав її на віки з серця і з памяти викинув спомин про неї. Така стала для нього чужа, що коли б хто був згадав йому її імя, спитав би був здивований: „Хто це такий? Про кого ви говорите?“... Здавалося, що її не пізнав би був уже її, коли б зустрів на вулиці. Що побіля неї перейшов би, як коло зовсім чужої людини.

Але не з-за тої втрати страждала його душа. Він Ірену втратив, хто зна, чи не на завсігди. Не маючи — втратив. І тому така розбільна, така гірка оця нова його втрата.

Коли прийшов настільки до памяти, що міг приглянутися до своєї особи, побачив, що стоїть перед домом Ірени, задивлений у її прислонені вікна. В голові чув шум, неначе б гірський потік грався своїми водами по диких скелях у його мізку, ноги тремтіли під ним з обезсилення.

Світла на вулицях погасли. Вже й північ мусіла минути, а він усе ще блукає...

*

Зустрілися в міському городі.

Ходили довгими вулицями в тіни крислатих дерев.

Розмова йшла між ними звичайна, буденна.

Нарешті перша Ірена зачіпила близьку для них тему.

— Коли ж ваше весілля?

— Не буде, — відповів Михайло. А по хвилині додав спокійно: — Я покінчив давно із панною Лесею свої діла. Ми не підходили під пару одно одному.

Мовчанка.

— Як же ж ви почуваєте себе тепер на волі?

— Нема у мене бесіди про волю.

— Знову заплуталися?

— Пані. Не насміхайтеся з мене!

— Хіба, що вас не можна вже й питатися?

— Ірено, не рвіть мого серця.

— Пане Михайле, не попадайте в плаксивий настрій. Ви знаєте, що я цього не люблю.

— О, я знаю вас. Ви як би навіть побачили мене з простріленим черепом — не заплакали б!

— Фу! Які жорстокі картини! Прострілений череп, плач вашої мами, сестер...

Очевидячки сміялася з нього.

— Що ж я мала б робити в тому колі вашої рідні?

— Ви жінка без серця! У вас не знайшлось би одного слова співчуття для страждаючої людини.

— Я взагалі жебраків не люблю. Рани, плач, сльози викликають у моїй душі нехіть, образу.

— Чи маю вас попрощати, пані?

— А чого ж? Хіба ж ви...

— Так, я терплю, страждаю, мучуся, показую вам крізь розкрите серце свій біль, свої рани глибокі, а ви смієтесь з мене, показуєте мені двері.

Говорив це таким щирим, таким розбільним голосом, що Ірена задумалася. Вже мала на устах новий вибух насміху і, замісць того, замовкла та глянула на Михайла, немов би не бачила його досі ніколи ближче. Посміхнулася лагідно, з жалем.

Ішли довгий час мовчки.

Вечірній холод віяв із темної глушини дерев, що стояли у німому заклятті обіруч дороги. Перед ними на стежці котилося троє веселих, розбавлених дітей і щебетанням своїм дратували Михайла. Він повів напрям їх дороги на безлюдні, самітні стежки.

— Чого так замовкли, пане Михайле?

— Ви самі, Ірено, заперли мені уста.

— Недобра ви людина, — промовила Ірена ніжно. — Своїми бажаннями ви поставили мене в трудне становище, а коли я не можу вволити вашої волі, ви докоряєте мені.

— Хіба ж це таке неможливе те, чого я від вас благаю?

— Іншим разом я вам це скажу, тепер не мучте мене цим питанням.

— Так бодай навідатися до вас дозволите мені?

— Яка вам користь із того?

— Приязни вашої, товариства вашого благаю.

— Дозвольте підождати, доки не забуду, що ви розійшлися з Лесею.

Більш того не договорився на цей раз. Що ні повертався до цієї теми, Ірена збувала його півсловцями й відводила розмову на зовсім нецікаві для нього речі.

*

Увійшов до „Громади“.

Його привітали вельми голосно.

— А! Давно невидані гості!

— Куди ти, Михайле, блукав, що не навідувався до товариства?

— Ми тут ждемо запросин на вінчання і діждатись не можемо.

— Не доторкайтеся до цієї теми, бо загоните його в сліпу вулицю.

— Але!

— Важко вибірати між двома...

Михайло стояв посеред повені запитань і жартів зовсім безрадний. Аж останні свобідні слова товариша вивели його з рівноваги. Але на цей раз запанував над собою і тільки повів очима по черзі в цей, потім у той бік.

Мовчав.

Відчули, що трохи задалеко посунулися. Почали завертати, пояснювати. Перевели розмову на инчі теми, близькі для всіх студентів. Говорили про недалекий зїзд українського студентства: австрійського й закордонного, покладали на нього великі надії, говорили про спільні заходи в справі університету.

Михайло слухав усього того, але вперше завважав, що в його души зайшла велика зміна.

Він, що правда, давно вже не був у товаристві — місяців зо два. Особисті справи — сватання, приготовання до сватання, потім розходини, афера з Іреною — заняли його до тої міри, що не мав змоги навіть заглянути до товариства, не то, щоб міг брати діяльну участь у студентському житті.

Не диво, що так вітали його, що його прихід порушив сотні цікавих для молоді питань. Бажали в одній хвилині ввести його в круг усіх справ, які захоплювали їх.

Бо Михайло належав до найдіяльніщих одиниць у житті молоді. Двічи вибірали його товариші головою товариства, висуваючи на чільне місце цю енерґійну людину. Він

стояв дуже близько до редакції студентського орґану „Україна“, брав діяльну участь у всіх комісіях, у всіх анкетах, взагалі у всіх справах товариства. Його промови змістом своїм приковували, а виголошенням захоплювали численних слухачів, його річеві арґументи в дискусії били тараном, що торощив противника; вони єднали йому ненадійно союзників. Михайло був одним із найвизначніщих провідників студентського руху.

І оце той самий Михайло в одну мить як урвав усі звязки з дотеперішнім гуртом товаришів. Відцурався від усієї роботи, порвав усі товариські взаємини, навіть до „Громади“ не заходив ніколи.

Не тому, щоб не хотів. Не мав часу. Так склалися обставини його життя, що запанували над ним і кидали ним від одного берега об другий, як ті хвилі збурханої річки кидають крихким човном.

Оці преріжні хвилини, пережиті ним за час чотирьох років фільософічних студій, стали йому в одну мить перед очі, коли увійшов у кімнати товариства „Громади“. Довкола нього ті товариші, з якими прожилося чимало, на стінах знайомі портрети чільних українських діячів і громадян, на столі ті самі часописи, на яких творився його світогляд, коли ще, як ученик ґімназії, заходив сюди.

Засів, як то бувало за давніх часів, краї столу і почав переглядати часописи. Та даремно брав їх у руки. Бачив хіба розкидані букви, що найбільше слова, — змісту не міг вловити. Насунули густою хмарою думки про минулі дні, а найпаче про ту двомісяшну добу в його студентському житті, коли він попав на такі питання поплутані, круті, що вибристи із них не міг ще й досі і взагалі не знав, чи і коли переможе на своєму шляху всі труднощі, всі перепони.

От, здавалося йому, що вже розрубав один узол, коли така дрібничка, як те, що зайшов поміж гурт товаришів праці, казала йому ще раз пережити минуле. Товариші знали про його відносини до Лесі, як про трівкий звязок. І думки не було ні в кого, щоб вони могли розійтися. А тут одні вже прочули про зміну, одні не знали ще нічого. Тому такі суперечні питання, тому стільки неделікатности в просліджуванні його взаємин.

І справді, думалось йому, як легко викинув він постать Лесі із серця. Товаришка студиї — студентка фільософії, українська лагідна, спокійна дівчина, припала йому до душі, сам не сказав би при якій нагоді. Довгий час зживалися з собою, як товариші студиї, товариші громадської праці. Спільні думки, змагання, спільне пожиття звело їх

докупи, а випливом того мало стати їх вінчання.

Та тут вони стали перед незглибимим питанням любови. І він побачив, а радше відчув це, що любови, того кохання, що кидає двоє людей наосліп одно одному в рамена, того правдивого кохання у них не було. І не хто відкрив йому цю тайну, як Ірена: несвідомо, самою появою своєю, своєю особою, принадою своєю. Сама того не знала, які пута закладала на його душу, на його чуття. І він не бачив того. Тільки в наслідках це стало очевидне: постать Лесі розвіялася перед його очима, — постать Ірени придавила його усього.

Як суженний Лесі він часто заходив з нею до „Громади“, не перемінював свого способу життя — Ірена викинула його з утертої колії. Від першого погляду прикувала його до себе, за нею забув він усе, чим жив досі.

Який далекий він став тепер до всіх тих студентських питань — яке це все чуже йому було! Здається, навіть ніякий успіх, — наприклад порішення того найбільш життєвого питання академічної молоді — українського університету, не вспів би захопити його.

Він і сьогодня зайшов сюди припадково. Вибрався був до Ірени на недокінчену розмову, хотів почути те, що вона обіцяла йому сказати. Не застав її вдома. А може не хо-

тіла приїняти його. Бо й це він уже побачив у неї. Що ж робити з часом? Як не минутися із скуки, роздратування? Куди б не піти, щоб той час не довжився?

І він зайшов до „Громади“.

Зайшов, щоб іще більш розбурхати минуле. Щоб заогнити сильніще рану.

— О, Михайло! — крикнув новоприбулий друг його Остап. — Що ж ти пороблявш? Чому тебе ніколи і нігде не видати? Чому відрікся од нас усіх?

— Занятий. Клопочуся іспитом.

Говорив неправду. Праця над іспитом давно увірвалася. Не стало сили приборкати нерви, увязнити їх коло граматики.

— А вінчання ти відкладаєш?

— Відкладаю.

— Уважай, щоб не переставив на останній край.

— Або що?

— Ти заглядай більш за Криворучкою, а то він тобі дівчину відобє.

Михайло посміхнувся дивно.

— Це не жарт. Я бачу його з Лесею, куди не рушуся. А тебе...

Не договорив. Його стали гамувати. Не його діло, нехай не втручається.

Пішла широка розмова. Тільки Михайло мовчав. З його грудей злетів важкий камінь, що тайком давив йому серце.

Значить, не зробив її кривди! — подумав, віддихаючи легко. — Вона і так вагалась довго: чи він, чи Криворучка? Значиться: Криворучка.

Почав прощатися, щоб перший раз від довшого часу з легким серцем пройтися по свіжому повітрі.

Нарешті прийшла довго дожидана хвиля. Михайло застав Ірену в вельми пригнобленому настрої. Як-раз перед хвилиною відобрала вечірньою почтою лист, на якиї покладала великі надії. Пише її чоловік коротко й ядерно: „Можеш переселитися до мене, як тобі це потрібне або користне. Мій хатній спосіб життя знаєш. Прощай, або до побачення — Іван“.

Ані одного слова тепліщого, ані одного слівця прохання, запросин, заохоти, що більше, він неначе запірає свій дім перед нею: „Мій хатній спосіб життя знаєш“.

Так, знає, знає, дуже добре знає, як він цілими ночами пропадає поза хатою, як приходить о шостій, сьомій вранці і з дня робить ніч, і ні мови з ним, ні розмови вона не має.

Іти на таке, то краще не дивитися в його бік.

А все таки так жити — годі. Сама надія, що він прохатиме її, що вона зможе вернутися до нього, додавала їй енерґії до життя.

Вона взагалі стратила надію на щасливе життя, але його рідня вмішалася в це діло. Вимогли на ній, щоб, як жінка, як дружина,

зробила перший крок. Щоб звернулася до нього листом. Вона довго не могла погодити цього із своєю честю, з розумінням становища жінки в рідні, тим більш, що не могла мати великої надії, щоб він змінив свій спосіб життя. Вкінці скорилася намовам. Написала письмо. Не тепле, але й не байдуже. Заховала свою гідність у формі письма, але й давала йому змогу перепросити її, відповідаючи на її лист. Дожидалася нетерпляче на враження і наслідки цього листу.

„Можеш переселитися, як тобі це потрібне або користне“.

Он як! Значить, вона впрошується до нього? Жити без нього не може? Він їй потрібний? Вона має користь із нього?

Скільки зарозумілости! Яка нікчемність у трактованні дружини. Так, справді це зрозуміле. Бо так, як він поводиться з дружиною, з жінками взагалі, щоб хто так поводився, не знати, чи знайдеться другий, — не казати вже гірший, — рівний йому!

І як могла дати себе так піддурити! То їм, братам і сестрам його, вона завдячує цю нову свою зневагу, цю образу, цей поличник.

І замісць, щоб проти нього запалати гнівом, вона звернула всю свою злість, увесь жаль своєї душі проти його рідні.

Солодкіеструні! Як вони впевняли її, що він тільки жде на перше її слово, що вона, як дружина, повинна уступити чоловікові. Що взагалі жінки повинні прижмурювати очі на неодин промах мужчин, багато мусять недобачати, багато розуміти инакше, ніж воно є, не одно стерпіти, в неодному змовчати і коли вже ніяк не всилі дивитися на промахи (вони це постійно промахами називають!), коли, кажуть, не всилі дивитися на промахи чоловіка, то вже що найбільш відплачувати йому тою самою мірою, а ніколи не покидати його.

Ох, всі вони, від найстаршого, найбільш прихильного й солодкого до неї, брата до наймолодчої сестри, не всилі дарувати їй тої образи, яку вона нанесла поважному домові Оленських. В їх родині всяке бувало, але щоб дружина покидала чоловіка, це в їх аристократичній родині небувале! Це взагалі міщанське! Вони розуміють, що в хлопській родині скривдить батько сина, не дасть йому стільки землі, скільки обіцяв, тоді сват забірає свою доньку до себе. Розбиває подружжя. Ну, так! Але бо для хлопа земля — все його життя. (З яким призирством вони говорили те „хлопа", або „по міщански"!) А міщане, ті дрібні інтеліґенти, що то женяться задля віна, чи раз розходяться, коли покажеться, що того віна нема, що обдурено

молодого. Зараз сварні, прокльони, бійки — одно сюди, друге туди і розходяться на сором та неславу. Це чисто „по міщанськи“. Але щоб у їх родині таке вийшло — це непростима провина! Це промах, якого не направиться хутко. Це пляма, яка не скоро змиється з їх родового імени!

Які вони гидкі із своїм аристократизмом і тими притиками до її міщанства.

Вони до тої міри не могли примиритися з думкою, що Іван і Ірена не житимуть разом, що досі все те, що сталося, затаювали навіть перед знайомими. А коли наближалися рокові свята або іменини Іванової матері, вони насилу спроваджували Ірену до своєї хати, щоб задержати всі признаки доброго, щасливого пожиття дітей.

Яка вона нерозумна була, що давала поводити так собою! Як могла грати таку безсоромну комедію? Давати себе на позорище рідні її знайомих? Неначе найсердечніщі подруги сиділи при одному столі. Її бавили два брати, він сидів між двома родичками. Жарти, сміхи, веселий настрій, забава як найкраща! А все коштом її нерозваги, її слабосилля, замалої рішучости й енерґії.

Все задля задержання аристократичних традицій байдужої для неї людини. Як сильно вона дала запанувати всім їм над собою, коли можуть робити з нею, що хочуть.

Вона — безсоромна, так, може собі це тепер сказати, що безсоромна, скоряється їх примхам до тої міри, що нехай стара його мати пришле повозку, вона миттю збірається й товаришить їй чи то до театру, чи до парку, чи на концерт, чи навіть у гостину.

І коли раз відказалася од тієї приємности (воліла перейтися з Михайлом), а потім стара мати місяць гнівалася на неї, як боляче вона це відчувала!

А це ж хіба не сором для неї? Це ж не образливе для її жіночої душі, що їй залежить на чиїомусь доброму слові, на чиїйсь ласці?

Робила собі докори. Але загналася задалеко.

Зараз таки зміркувала, що не для матері вона це робить, не для покривання скандалу в аристократичній родині, а радше з утаєної любови, з-за того нерозумного кохання до свого колишнього чоловіка.

О! Бо по теперішньому листі він уже колишній для неї! — зітхнула всим болем серця.

Такі гіркі думи передумувала Ірена, коли постукано в хату і ввійшов Михайло.

Не підводилася з крісла. Не запрошувала й не відганяла.

Була вельми поважна й пригноблена.

На його запити не відповідала. Не думала пояснювати йому причини свого настрою.

Не знати, задля якої речі він зрозумів її так, що це самота, опущення, взагалі брак товариства впливає некорисно на неї і спричинює оцей нервовий розстрій. Уважав цю хвилину за найвідповіднішу до діла.

Узяв її руку в свої долоні, стиснув її — вона не боронилася.

— Пані Ірено, скажіть мені, задля чого ви мучитеся так!

— Навіщо вам це знати? Однаково не поможете.

— Завірьте мені, — зроблю для вас усе, що тільки зможу.

— Тільки, що я не зможу вам оддячитись.

— Про мене не говоріть. Я найбільш із цього радітиму, коли зможу осушити ваші сльози.

Посміхнулася гірко.

— Ми не розуміємо одно одного. Чужою мовою говоримо до себе. У мене инчі причини болю, у вас инчі мотиви розважування.

— Все ж таки раз ви зачали говорити зо мною про це...

— Т-а-а-а-к. Говорити можу. Але що не договоримося ні до чого — я певна.

— Коли б ви рятували себе від самоти, ви не тільки собі, але й другій людині рятували б життя.

— Невже ж вам?

— Ви того не бачите, що я жити без вас не можу? Не знаєте, що я задля вас роз-

прощався із панною Лесею. Вона не мені була під пару.

— То не робіть трагедії із простої, звичайної події. Не під пару — й розійшлися.

— Не в тому річ. Вас я біля неї знайшов. Ви мені серце забрали, а тепер такі жорстокі для мене.

— Пане Михайле, чи ви подумали, що я могла б вам дати?

— Все, що тільки хотіли б.

— Ви хотіли б зробити мене своєю полюбовницею... Думаєте, що пусту жінку маєте перед собою.

— Вислухайте мене, пані Ірено! Благаю вас, вислухайте мене. Коли я вас вперше побачив, ви якесь дивне зробили на мене враження. Я перш за все подумав собі: чому я її не пізнав, доки з Лесею зійшовся? Потім ви мали на мене такий непереможний вплив, що я за всяку ціну рішився пірвати неприродні звязки. Розійшовся з Лесею. Тільки через те, що вас мав перед очима. Потім я розум свій утратив. Я чуття своє при вас увязнив, я невольником став вашої особи, тінню вашою зробився. Усі мої думки, усі бажання, всі пориви моєї волі до вас звертаються. Я чую, що коли вас втрачу, кінець буде життю моєму. У моїй душі прокинулося до вас, Ірено, кохання. Я не бачу нічого неможливого, я не думаю ні про які

перепони, для вас я все жертвую, бо я — кохаю вас.

— Бідний ви, пане Михайле!

— Невже ж ви не бачите, що я жию тільки вами? Невже ж ви не чуєте того, що я слідами вашими ходитиму, порох із під ніг ваших сціловуватиму, Ірено! Зглянься на мене! Не відвертайся од мене. Ірено, душе моя, світе мій, зоре моєго життя! Ірено, ласки благаю, усмішки однієї сердечної, тіни прихильности. Не хочу ніяких зобовязань, не жадаю обітниць, благаю тільки серця, тільки трохи серця. Дрібку уваги до моєї особи.

Говорив ледви не крізь сльози.

Ірена прихилила його голову до себе і витиснула на його чолі гарячий поцілунок.

— Невже ж це правда? Невже ж ти справді вислухала моїх благань? — промовив розясненний, щасливий, поспитав крізь сльози щастя. — Ірено, ти вислухала мої прохання? Ти любиш мене?

Похитала легко головою.

— Перечиш? — стрівожився. — Але полюбиш мене, покохаєш? Лишаєш мені промінчик надії?

Перечила далі головою.

Увесь час він дивився уперто в її очі. Не вірив, щоб перечила вона поважно.

— Ірено, ти не можеш потоптати моєго

кохання. Я не вірю, щоб ти хотіла вбити мене. Ірено, ти покохаєш мене.

— Ніколи! — відповіла сумно. — Я кохаю свого Івана, свою дружину.

Михайло ударив сильно головою об поруччя крісла. Із його грудей вирвався нестримний стогін болю, і враз за цим бухнула струя ридання.

Ридав, як мала дитина.

Обережно, з усією ніжністю жіночого серця, взяла Ірена його голову в свої руки, пригорнула її до грудей і вколисувала його біль.

Помалу, під дотиком її рук, під впливом тепла її тіла, від чару її сердечного голосу вмовкали його ридання. Його голова принищкла до грудей Ірени і так він закамянів. І так вічність лежав би з головою схиленою на її груди. Хотів би замертвіти так.

Аж тепер біль його дійшов до самого вершка. Він чув тепло її тіла, чув биття її серця, впивався мягким дотиком її грудей, солодким голосом її упянював себе, а все те таке було далеке для нього. Все те було чуже, навіки пропаще. Ніколи він не мав у-друге склонити свою голову на грудях коханої.

Його біль і його кохання сплелись в одно і злітали на вершини.

*

Як мала дитина дав поводити собою. На її приказ узяв капелюх, поміг їй одягтися у плащ.

Подав їй руку.

Вийшли прохолодитись вечірнім подувом холоду.

Ішов, не тямлючи себе, куди йде і пощо.

*

Вечірній рух великого міста не захопив його. Він навіть не звертав на це уваги. Несвідомо минав натовпи людей, що залягли всі хідники столичного міста. Переходячи через вулиці, уступався трамваям, повозкам, без думки — бережений дружнім голосом Ірени. Взагалі скорився зовсім цій жінці, що, раз, як добрий його дух, ішла поруч із ним, оберігаючи його, раз, як його демон, вела його у безвісти. Якась сліпа, незрозуміла сила сплела його долю із нею, кинула його в рамена цієї жінки, осліплюючи його, відбіраючи йому силу волі, свободу рухів, спроможність висказування своїх бажань. Манекіном зробила його в руках оцієї жінки.

Та враз із тим впоїла в нього переконання, що такий стан його душі, це вершок ідеалу. Він почував себе без краю щасливим в своєму обезсиленні; більш не баглось йому нічого.

Не питав її вже ні про що, на її питання відповідав, як школяр, вдовольняючися докладно означеною відповіддю.

Його давній стан приниження духа викликав спершу в душі Ірени жаль, потім співчуття, врешті острах. Стривожилася, чи не скоїться з ним яке лихо. Почала розважати його.

Не повинен піддаватися так своїй журбі. Їй дуже жалко, що так склалося. Вона не бажала йому такого лиха. Не думала, щоб він пірвав усі звязки із своєю суженою і звернувся — до кого? До неї? До жінки, звязаної подружніми узлами з иньчою людиною?

Він не думав, — промовив, вислухавши довгої повені її слів, — щоб подружні звязки були такою непереможною перепоною. Можна би їх пірвати.

— Можна б, як би не було перепони в цьому напрямку.

— Яка? — зацікавився Михайло.

— Я ж вам казала, пане Михайле, що я не є байдужа супроти Івана Володимирича.

Він усміхнувся непевно, похитав головою і замовк.

— Зрозумійте мене, друже. Дозвольте, що другом вас кликатиму.

Зловив її руку і стиснув сердечно.

— Велика ласка це для мене, пані Ірено, велика ласка. Дуже вам вдячний.

— Бідна ви людина, Михайле! Така дрібничка. Чому ж би я не мала вам цього зробити. Я неба прихилити б вам рада, коли б тільки могла. Я все для вас зробила б, що було б у моїй силі. Та ви неможливих річей жадаєте од мене.

Мовчали хвилинку. Ішли перед себе без думки. Потім Ірена приниженим голосом:

— Ви не розумієте добре мого становища. Я не є вільна, свобідна людина. Не думайте, щоб церковний шлюб мене вязав! Далека я від цього. Іван Володимирич заглибоко пустив у мою душу коріння, щоб я могла позбутися його за одним махом. Зрештою й не бажала б цього. Простіть, коли це вам буде гірко слухати. Але я занадто цінюю вас, дорожу вами, щоб мала затаювати перед вами щиру правду. Правда, може, вилічить вас, а принаймні відверне вас од роспучливих вчинків.

— Ох, коли б ви знали, як ваша правда болить, як сильно болить! Як вона гадюкою всисається в зболілий мізок! — простогнав Михайло.

— Такий непевний вираз вашого лиця, що я стрівожена за вас. Та краще відразу розкрити карти, ніж водити вас у тумані непевности. Скажу вам отверто: я не тому зірвала зносини з Іваном Володимиричем, щоб не любила його, тільки тому, що він ображав мене.

— Як погодити образи з таким привязанням?

— Не розумійте мене лихо. Він найкраща людина, яку я знала. Найліпший. Ідеал інтеліґенції, ніжности, розуміється, як хоче ним бути. Він одного дня не вертався до хати (тоді, як ми в добрі жили), щоб не принести мені китиці квіток, щоб ласощами мене не засипувати, не згадую вже про це, що не було такої забаганки, якої б він мені не зробив. Вам годі уявити собі тонкість його в поводженні зо мною.

По хвилині мовчанки:

— Але й грубостей його не всилі уявити собі. Не соромлюся признатись вам до того: Не було таких грубих слів, щоб він не обсипав мене ними, коли я противилася його диким забаганкам. Він у звіря лютого перекидався, лаяв мене, бив мене, кусав, я спазмів діставала, а він утікав із хати і не вертався по три й чотирі дні. Я слізьми вмивалася гіркими, а він гуляв, бог зна, із ким — з останнім шумовинням.

Кінчила зломаним голосом:

— А потім приходив, як би ніщо ніколи, з великою китицею прекрасних квіток, кидався до ніг моїх, благав у мене пробачення... І я пробачала.

— Не розумію вас.

— Не зрозумієте мене ніколи. А все ж

таки повинні б пробувати зрозуміти мене, повинні б ви мене зрозуміти більш, ніж хто. Скільки ви перед годиною говорили про силу кохання! Я слухала ваших слів і роздумувала, чи не так зо мною діється? Він спонева́жує мене, а я горнусь до нього. Бо я кохаю його!

Михайло говорив, гірко посміхаючися:

— Я розповідав вам про своє кохання, а ви слова мої до иншої людини відносили.

— Не гнівайтеся, друже! Я за увесь той час, як ви говорили до мене, його бачила перед собою, його голос чула, впивалася пестощами його ніжних обіймів.

— І ви, пані, говорите це до мене? Ще мало вам моїх страждань? Ще зневажаєте мене?

Говорив, докраю огірчений, різким, згучним тоном.

— Можете покинути мене, як стоїте. Можете мене зневажити, як вам захочеться, можете зненавидіти мене. Це краще буде для вас і для мене. Ви молоді, повні життя. Кинетеся у вир праці (я знаю вас з того боку), забудете мене, вилічите свої рани. — А після хвилини мовчанки: — А я? Я лишуся сама далі і буду тягти за собою дні свого життя в тому почутті, що нікому щастя не дала, що хто б не наблизився до вогню мого життя, обсмалить свої буйні крила. Я лишуся сама в почутті свого прокляття, заховаюся

від людей і терпітиму на самоті. Ні для кого не придатна, нікому не потрібна, для кожного, хто б не наблизився до мене, — небезпечна.

— Ірено, пані! — стогнав Михайло, — який шалений вихор думок ви звіяли в моєму мізку, яку бурю почувань ви збили в моєму серці! Ви останніми словами кинули мене на віки собі під ноги, на віки привязали мене до себе! Як тінь ваша сунутимусь за вами по шляху вашого життя. Ірено! Я розумію вас і вашого Івана. Він дуже нещаслива людина. Коли ви з ним таке заподіваєте, як зо мною, я дуже жалкую його. Вас уважаю я символом добра і лиха. Ви споневажуєте і зараз так приковуєте до себе, що відорватися не думай! Тепер я розумію, чому ваш чоловік зневагами обкидує вас і зараз квітами обсипле. Він бідний не менш, ніж я.

— Думаєте?

— Правда. Грубо помиляюся. Він щасливий. Сто раз щасливий. Ви кохаєте його. А я, як червяк, повзаю біля ваших ніг, і ви ногу свою завісили мені над головою та граєтесь моєю долею. Чи роздавити, чи переступити?

— Пане Михайле, вам мало того, що я вам дружбу свою жертвувала?

— На разі переступили.

— Не докоряйте мене. Я дуже бідна. Ви б пожалували мене.

Він приглянувся ближче до неї — стояли,

як раз, близь ліхтаря. Вона була бліда, нервово роздражнена. Лице її дріжало, очі залякані кидалися то в цей, то в той бік. Видно — стрівожена була.

— Чого ми стоїмо на місці?

Стояли вже довший час перед театром.

— Дозвольте, що підождемо ще хвилиночку. Котра година?

— Пів до одинадцятої.

— Зараз, зараз.

— Ви дожидаєтесь кого, Ірено?

— Зараз вам скажу...

Стояли мовчки. Він не питався вже більше, тільки слідкував за нервовими її рухами.

Нарешті течія людей бухнула з театру. Сунули в нервовому поспіху, одні, щоб трамваї захопити, одні сідали в повозки, инчі пішки поспішали.

Цей нервовий поспіх перекинувся й на Ірену. Дріжала на всьому своєму тілі. Несвідомо сперлася на рамя Михайла. Він почув себе щасливим з тої ласки. Вперше сьогодня подала йому руку. Не знав того, що вона мусіла опертися, щоб не впасти.

Вже чим раз менче було людей, а розстрій Ірени ставав чим раз більший. Вона тремтіла, як листя осики. Михайло заспокоював її. Прохав, щоб ішли вже. Думав, що дріжить із холоду. Перестудиться. Вона перечила мовчки головою, а очима впивалася в кожну

постать, що покидала двері театрального будинку.

Аж ось — стряслася всим тілом. І вмить залилася спазматичним сміхом:

— Ха-ха-ха, ге-ге-ге! га-га!

Той сміх нагадував уже радше плач, ридання, ніж сміх.

— Ірено, пробі! Що з вами скоїлось? Благаю вас, ходім. Ірено...

— Бачили? Бачили? Іван, мій дружина Іван поїхав з двома співачками. Бачили, як вийшли разом, як сіли до повозки, як поїхали вкупі?

Ірена не тямила себе з болю.

— Погуляєм в цю ніч! — почала співати, поривачи Михайла за собою. — Ах, погуляють. А як вони гуляють, це тільки я й мій дух проклятий знає! Які в них будуть орґії! Михайле, Михайле! Коли б ви могли стати біля них і приглянутися їм — ні раз мені не дивувались би, чому я в двадцять пятому році життя — посивіла.

— Бідні ви, Ірено. Бідні ви, Ірено! — стогнав риданнями душі її товариш.

Забувся біль його, забулось його страждання, забувся вибух роспуки, коли почув, що вони її Івана дожидалися.

Втопилося усе те в повені її горя.

„Артистична каварня“ почала наповнюватися вибраним народом. Не можна казати, щоб до цієї пори, до одинадцятої години вночі, вона була пуста. Це одна з найсимпатичніщих каварнів. Уладжена елєґантно, прикрашена безліччю картин, декуди визначніщих творів штуки, мала вона найвибагливіщі дневники і журнали — не дивниця, що горнулися до неї всі, хто шукав кращих розривок. Тільки до півночи гуртувався тут „урядовецький, філістерський світ“ — після півночи ставала вона прибіжищем „артистів“ всякого роду: письменників, музиків, малярів, акторів, то що. Відчувався тут антаґонізм між одними й другими її гістьми, не так першими до останніх, як цими останніми до філістерського кола. Властива забава не зачиналася ніколи раніш півночи, а звичайно аж коло другої-третьої.

Доходила як раз дванадцята. Всі пять великих кімнат були вже майже повні. Звичайні гості були на своїх місцях. Дві білярдові кімнати заняті до тої міри, що не було ані одного білярду вільного. Довкола грачів позасідали партнери до дальшої гри, дожидалися своєї черги. Тут і там примостилися

за столиками грачі иншого роду: всілякі картові гри відбувалися в двох кімнатах. Це так звані інтеліґентні гри: віст, бридж, тарок і. т. п.

Була ще її окрема кімната гри: там уже був настрій газардової гри. Сюди заходили свої звичайні грачі — більш усього театральники, драматичні артисти. Тут життя било піднесеним, вельми прискореним живчиком. Тут не тільки можна було грати і в однім хвилині збутися всього свого майна, звідци і вилетіти можна було окремими секретними дверми і спеціяльними сходами, та хто попадав на них, того вже прислуга не впускала ніколи на головні двері.

Четверта і пята кімнати — це величезна читальня, сполучена майже в одну залю, бо ділила її на дві кімнати тільки велика скляна перегорода. Одна частина, та від білярдової залі — більш оживлена. Сюди приходили й відходили в ріжні боки, тут присідалися ті, що хвилинку читають не читають, а вже очима слідять, куди б їм звернутися, до котрого б гуртка пристати до забави.

А друга її частина спокійна читальня — все майже для обмеженого гуртка гостей. Кількох журналістів мали там свої столи, за якими сиділи в означених годинах від початку, від самого заснования каварні і сидітимуть, доки їм сил стане сюди захо-

дити. Обложені безліччю часописів, вони розчитуються в них, виписки роблять, пишуть статті на біжучі теми. Тут родяться думки, що другої днини потрясають тисячами умів. Кожний із цих столиків має табличку „занятий“, значить занятий для непрошених гостей — дожидається свого ґазетного моля. Від другої з полудня до пятої, від дванадцятої вночи до третьої, четвертої сидять ориґінальні постаті над безліччю задрукованого паперу, всисаючи в себе між повінню сірини тут і там якусь ориґінальну думку, якийсь сміливіщий вислів, спинюються в читанні і реаґують на них, або, підбадьорені ними, відкликаються до них своєю статтею.

Поруч із ними засідають коло столиків у своєму переділі тут політики, там гурт поетів, там літературні критики. Де-коли мішані гурти і цих і тих — ведуть свобідні розмови.

На другому кінці каварні, анальоґічно до цієї письменницької читальні, є кімната для веселого артистичного світу — перш усього для музиків, співаків і оперних артистів. Тут є свій фортепян першорядної марки Безендорфера, тут пливе життя весело, безжурно, притім голосно і свобідно. Всі, у кого нема охоти до читання, хто не любить спокійної білярдової розривки, або не хоче затуманювати себе неповорушним

сидженням над картами, громадяться в цій кімнаті, яка її зєднала собі загально признану назву: „Весела яма“. Є тут такі, що просто сюди йдуть, є й такі, що раніш заходять до инчих кімнат, а потім опиняються в „Веселій ямі“.

Тут завсігди найбільш глітно, найбільш свобідно.

„Весела яма“ — це головне джерело доходу властителя каварні — це рівноважник письменницької читальні.

*

Було вже добре по півночи, коли до „Веселої ями“ зайшла Ірена, сперта на рамя Михайла.

Більш ніж годину після того, як вийшли зпід театру, вони ходили сюди й туди, заспокоюючи одно одного. Не те, щоб докоряли собі: жалі свого серця виповідали в голос самі перед собою, навіть не в тій цили, щоб одно одному сповідатися, а так, щоб облекшити душі, щоб наболіле заспокоїти серце.

Нарешті Ірена забажала припочити. Боялася йти додому — занадто була зворушена. Заявила охоту вступити на каву. Були саме коло „Артистичної каварні“. Не надумуючися, пішли сходами і незабаром опинилися в „Веселій ямі“.

Сіли в затишному куті від білярдової залі. Прислуга подала замовлену каву, ілюстровані тижневники — вони вглибилися в них.

Від найближчого столу звернулося до них трьох молодих людей: визначні представники українського Парнасу. Привіталися з Іреною, Михайлом, присілися до їх столу.

Розмова перескакувала спершу на ріжні теми, була досить загальна, навіть банальна. Але дуже скоро завернула на спільні для всіх літературні інтереси.

— Товаришу Михайле! Коли появиться друком ваша праця про українську Модерну? — поспитав Сергій Іванович, признаний молодий поет.

— Не скоро.

— Хіба ж так! Адже ви поступили вже доволі далеко.

— Кожний ступінь наперед рівнявся десяти ступіням взад.

— Не розумію.

— Чим ближче до кінця, я впевнювався сильніще, що годі її друкувати.

— Не маєте віри в свої сили?

— Не пора ще друкувати в нас такі праці.

— Чому ж то, коли можна знати?

— Треба виждати, поки витвориться в нас справдішня модерна література.

Поети глянули один на одного.

— Те, що є у нас, ви не признаєте літературою? Ви пристаєте до гуртка наших клеветників, що то нас макулятурою охрестили? — обрушився наймолодший з гурта.

— Простіть, Юрію Ольговичу. Я далекий від того, щоб споневажувати нашу молоду поетичну братію. Говорю зовсім загально. Як з одного боку я далекий від того, щоб ображувати кого назвою „макулятури“, так з другого боку не можу одушевлятися тим, що тепер у нас називається письменською творчістю.

Я завсігди ставлюся до ваших (значить поетичних) писань sub specie aeternitatis. Читаючи твір, я дивлюся перш усього, що в ньому красного. А далі — яке його значіння в творчости автора, який це вклад в українське письменство, а врешті найважніще: що вносить він нового в штуку взагалі — яке його місце в письменстві культурного світу.

І тут кожний наш сьогочасний твір (виїмків так мало, що говорити про них не буду) ломить, скажу ординарно, голову.

Михайло просто любувався враженням своїх слів. Він ледви чи в инчій хвилі був би спромігся на таку правду. Йому чи раз доводилося говорити, спорити, перечитись із молодими письменниками. Він свідомий

був їх зарозумілости, певности себе, великих аспірацій. Знав, які вони взагалі вражливі на критику, як боліла їх т. зв. неприхильна критика. А що він не любив докраю доходити в своїх висновках, між ним і молодим Парнасом були доволі гарні взаємини. Не чого инчого, як кадил, ждали вони й тепер від нього, та ще в товаристві жінки. Та ось несподіваний удар.

Михайло не міг инакше.

Стільки перейшла душа його сьогодня, що панувати над нервами годі було. Він взагалі не був настроєний до бесіди на літературні теми. Його дратувало товариство чужих людей. Він бажав остатися сам на сам із своїми думками, з Іреною. Хотів дивитись її в очі, ловити кожний її стогін, кожний віддих її, рух серця. А тут товариство знайшлося.

Він знав, як збутися інтрузів.

Та на добрий гумор їх трапив, чи може товариство Ірени казало їм постояти за свою гідність.

Найстарший із них Серґій Іванович, сказано, признаний уже поет, підхопив:

— Що ви розумієте під европейською літературою? Це така несимпатична фраза, що я не можу збагнути, як ви, такий перебірчивий, вдовольняєтеся цим загальником.

— Ви знаєте твори своїх обидвох товари-

шів? — звернувся до нього Михайло. — Розуміється, що знаєте. І вони ваші теж. Скажіть, будь ласка, що нового, цінного, вложили ваші обидва товариші в скарбницю духа людства, що нового, ориґінального, нікім не висловленого у такій формі, одним словом, що такого цінного, що заставило б усі культурні народи присвоїти ці твори своїй національній скарбниці — що такого написали ваші обидва товариші? Скажіть, будь ласка. А вони нехай наведуть ваші твори того роду.

— Я не вірю в ґеніїв людства. Я признаю тільки національних ґеніїв.

— Це ж не відповідь на моє питання. Але нехай! Скажіть мені, котрий із ваших творів переживе вас? Значить, котрий із них є такий, що без нього не можна уявити собі повного образу української культури.

— Пані Ірено, — перебив йому поет. — Поцо ви вибрали собі такого скучного товариша?

— Пан Михайло далеко не скучний для мене товариш, — відповіла Ірена.

— Хіба ж ви цих виводів його не назвете скучними?

— Я перш за все не веду з паном Михайлом розправ на літературні теми. А ви — що хотіли — те й маєте.

— Давай і нам забалакати инакше, — підхопив Юрій Ольгович. — Кельнер! Ґріотки! Колісце.

А до товаришів:

— Пора зачинати забаву!

Почав оповідати найсвіжіщі новини з літературного світу, пікантні артистичні скандалики; посипалися дотепи, жарти, сміхи. Полилися лікери.

Ірена відпрошувалася спершу, але потім пристосувалася до загального настрою каварні й сама повеселіщала. Тим більш, що до їх столу присілося ще скількох веселих людей.

Зачала плисти свобідна течія каварняного життя.

А Михайло, що сидів біля Ірени, бачив ту зміну в настрої своєї товаришки, рад був сам брати участь у забаві, але мусів слухати жалів Серґія Івановича:

— Ваша правда, що нема в нас ґеніяльних творів, що нема в нас ґеніїв. Тільки ви беріть на увагу той осередок, у якому доводиться жити нашому братові письменникові: та злиденна мужицька нація, далека від культури.

Михайхо похитав головою.

— Дозволите?...

— Ні, ви дозвольте, дозвольте, товаришу, — перебив поет. — Я вже знаю, що ви скажете. Ви зараз виїдете з Шевченком, Федьковичем, Франком... У нас мода стягати цих велитів із їх висот до їх мужицького роду.

— Тисячі талантів дрімає під мужицькими стріхами.

— А чому ж ті десятки тисяч, що відбилися від хлопської мізерії, такі далекі від духовних інтересів культурного світу? Адже ж наша інтеліґенція за вічами, за транспортами — світу не бачить.

— Поведіть на добру дорогу економічну роботу, скріпіть багацтво народу, побачите, яке це матиме значіння для нашої політики, для нашого письменства, для нашої культури.

— А поки що: сірина! І де тут родитись ґенієві? Хто його слухатиме, хто піде за ним? Хто поспитає його, чи мав ти що їсти сьогодня, добродію? Його хіба читатимуть, як якесь філянтропійне товариство в пятьдесятилітню річницю його смерти видасть його твори в „Українській письменности" пятьдесятьаркушевий том за корону. І скажуть: був талан та змарнувався... Не так?

— Може й так, — відповів Михайло, слухаючи ухом слів Серґія Івановича, а душею заслуханий у чарівний голос Ірени.

— І де ж тут ґеніям родитись на такій злиденній землі, на такому багновищі!...

— Так, так... — притакував Михайло.

Визволила його нарешті Ірена, втягаючи його в загальну розмову.

А Серґій Іванович задумався над гіркою долею ґеніїв в українському громадянстві.

*

„Весела яма“ чим раз наповнювалася гістьми. Біля всіх столів глітно і гамірно, прислуга тільки забірає порожні чарки й приносить на їх місце повні. Тут і там стрілили вже шампани.

Аж ось Ірена зблідла. До тої міри збентежилася, що з трудом могла заховати перед очима товаришів забави своє стрівоження.

Крізь двері просто неї увійшов у кімнату Іван Володимирич, у веселому товаристві. Ті дві співачки були теж. Цілість робила враження гуртка, який сьогодня не вперше заходить забавлятись.

Увійшовши до залі, Іван Володимирич скинув одним дрогненням брів і носа цвікер, протер очі, і після того, закладаючи помалу цвікер на ніс, почав роздивлятися по залі. Ізвідусюди звернено увагу на цей гурток, що так свобідно і голосно зявився в каварні. То ж Іван Володимирич кланявся знайомим майже при кожному столі. Нарешті кинув голову взад і, не довіряючи своїм очам, поправив цвікер та̀ став придивлятися.

— Так, це вона, Ірена. О тій порі — прошу… — подумав.

Глибокий поклін в напрямку Ірени… Потім іронічна посмішка перелетіла по його лиці.

— В якій цілп? — подумав. — Слідити? Дратувати? Показати користування волею?

Значить, відповідь на мій лист? Га, що ж! Поміряємося!

Сів краї столу, де вже пінилося перлисте вино в чарках.

Ірена слідила його від хвилі, коли увійшов. Бачила, як цей гордий патрицій, певний своєї сили, свого значіння в оцьому артистичному й півартистичному (позерському) світі, увійшов та й став розкланюватись: не кланятись — віддавати поклони. Куди ні звернув своє лице, голови похилялись перед ним. Вона бачила, як сяло його лице щастям, як кожний поклін підносив його в очах і власних і всього того гурта знайомих. Стривожена дожидалася, коли його зір спиниться на ній. І в ту ж мить звернулася з уданою веселістю до Михайла. Її голос дріжав, віддих у її грудях завмер — та лице мусіло зложитись до усмішки. Ніхто її не запримітив подвійної її гри. Та все ж таки вона очей з нього не зводила. Зловила кожний вираз його лиця при стрічі з нею. Не затратила з своєї уваги і того гордого зморщення чола і виразу визову, з яким звичайно прощав її, коли мав пропасти на скілька днів. Потрясав гордо головою й цідив крізь зуби:

— Так?... До побачення!

Вона знає, ох, добре знає, що значить цей вираз лиця! Не минеться їй це легко!

І справді.

Дві чарки. Свобідних скілька слів. Встає і йде до фортепяну. Розкрив його так голосно, що не міг ніхто не звернути на це уваги. Безжурна, повна бравури імпровізація.

То тут, то там почула Ірена звернені на себе очі знайомих. Вже за його появою десяток очей шукав, яке це враження зробило на її лиці. Намагалася витримати спокійно допитливі погляди. Тепер було труднійше. Аж тепер зміркувала вона, яку непевну гру зачала. Вона навмисне пішла сюди. Ждала на нього тут. Але не гадала, щоб він, бачучи її, сів до фортепяну, щоб такий визов грою кинув їй в лице.

Душа її стривожилася. Вплітав в імпровізацію стільки тонів, стільки акордів близьких їм обоїм. Очевидячки дратував її. Як важко було їй задержати тепер рівновагу. Коли почула на собі очі, що звідци і звідти зверталися на неї, здавалось їй, що всі знають її таємницю. Хотіла кинутись у вир веселости, хотіла бавитись усією душею. Жадна була побіди!

Та замісць того всього побачила, що настрій при її столі почав обнижуватися. Не без того, що товариші забави додумувались її душевної боротьби. А вже найбільш став пригноблений Михайло.

Він перейшов сьогодня таку скалю ріжних-преріжних почувань, що не міг уже

навіть панувати над собою. Був певний, що Ірена задля того прийшла сюди, щоб слідити свого чоловіка. Він тільки за покришку служив їй. Почув дивний приплив роспуки до серця.

— Так ніщо я для неї? Забавка, играшка, чічка, якою пограється й кине?

Ірена зверталася з посміхом до нього.

— Чого такі чудні, Михайле?

— Годі инакше.

— Не розумієте ви мене.

— Не зрозумію вас ніколи.

— Михайле, — шепнула йому сердечно. — Коли б ти знав, який ти дорогий мені!

— Навіть не играшка, заслона... параван, — промовив у голос сам до себе, поміж себе й Ірену.

Ніхто не звернув на це уваги, крім Ірени. Вона ж у першій хвилині відвернула од нього голову, надула уста, але в ту ж мить звернулася з ніжним завзивом до нього.

— Голубчику, Михайлику! Вірь мені, що помиляєшся. Ти моєму серцю дуже дорогий, Михайлику. Повірь мені, я не обдурюю тебе. Ти цього ще не чув од мене.

Подала йому остентаційно руку. Він стиснув її, але вмить пустив, бо почув, як нервова дрож потрясла нею.

Делікатний слух Ірени завважав, як одну

з її улюблених пісень підхоплено при веселому столі товаришів Івана Володимирича; вона побачила, як Ольга Якимівна піднеслася від столу, підійшла до фортепяну і тут уже заспівала повним голосом, звертаючи на себе увагу усієї залі. Під кінець пісні ледви не склонилася на Івана Володимирича, але він урвав акорд, зловив її руку і приложив гарячо до уст. Посипались оплески, і трохи не придавили Ірени. Засильний був удар, здавалось не видержить його. Видержала. І не тільки це. Мусіла ще дивитись, як Іван Володимирич з Ольгою Якимівною на грудях плив по залі посеред оваційних оплесків, привітів, ґратуляцій. Вона склонила голову на його груди, і йшла так оперта об його рамя, він лівою рукою держав її за стан, піддержував в околиці грудей. А головою кланявся звисока за себе і за неї.

А коли мав уже сісти на своє крісло, кинув повним визову оком в сторону Ірени її посміхнувся з тріюмфом:

— Бач, маєш, що хотіла!

Ірена присягла б, що почула цей згук його слів. Так добре знала його душу, так певно читала в виразі його лиця.

Це все ще більш принизило настрій Михайла. Він уже не вірив в її запевнення, що це її не вражає, не слухав її любих слів, звернених до нього. Починав розуміти дій-

сність. Він і Ірена не могли зійтись на одному шляху. Це очевидне вже було!

— Як ваші почування міняються! — промовила до нього Ірена.

— Як то міняються?

— Уявіть собі себе самого у мене в хаті в сьогодняшній вечір, і тепер.

— Ірено, не муч мене! Благаю тебе, не муч мене.

— Сам себе мучиш.

— Ірено, я не вірю тобі, щоб те, що ти сказала до мене, було правдиве. Не вірю, щоб ти була байдужа до Івана Володимирича. Тепер уже не повірю ніколи, щоб ти могла проміняти його за кого инчого, хто б він не був!

Ірена відповіла холодно і спокійно:

— Іван Володимирич не істнує вже для мене.

— Віддавна?

— Від цеї хвилі.

— Але й я як би не істнував для вас.

— Кохання не міняється, як стару рукавичку.

Край їх столу тріснув пишний шампан, Золоте вино запінилось у струнких скляночках.

— Товаришу Михайле! Критику наш будучий, персте божий, які громи проклят-тя кидатимеш на наші голови, або ласку

небесну зсилатимеш на серця наші, запий побратимство із нами, поетами з ласки божої і з ласки твого критичного пера.

Запивали один з одним. Цілувалися по-братньому.

— Це у вас гарний звичай, панове. А чи жінки у вас запивають теж побратимство?

— З нами поетами все можна. Ми готові.

— Товаришу Михайле! — мовить далі Ірена, не зважаючи на слова Серґія Івановича. — Ми з вами другами давно стали. Давайте запємо ще й побратимство.

Мов громом розбитий Михайло вволив слухняно волю Ірени. І не счувся, як вона витиснула на його уста прилюдно поцілунок.

Ще не вийшли із счудування ледви тверезі товариші забави і видці з найближчих столів, коли страшенний брязкіт скла понісся по залі. Оце Іван Володимирич вихопив з рук кельнера тацу, що на ній стояло близь двадцять скляночок шампанського, і кинув-змів їх із таци на землю. Дзенькнуло скло! Цей брязкіт у дикому акорді заставив здрігнутись усіх учасників, а брязкотові розсипуваного в дрібні атоми скла товаришив визов Івана Володимирича:

— Як бавитись, то бавитись!

Тут і там почали вставати. Буває, що розсиплеться при забаві де-коли скляночка, вже зовсім над ранком — тоді вже жінок тут

немає. Але, щоб повні чарки з усієї таци... Це дико.

Вставали і прощалися.

Й Ірена підвелась і промовила:

— Прощайте, панове. Забава зачинає ставати дуже широка. Михайле, проведіть мене.

А коли наближалася до дверей, ледви не над головою її розбилася об стіну скляночка. Тріснула, як під ударом чарівника і розсипалася в дрібні атоми, як би її не було ніколи. Ірена оглянулася й закаменіла на місці. Іван Володимирич стояв усе ще в тій самій позиції, як оце перед хвилиною кинув перед неї до стіни скляночку. Очі всіх звернулися на ту пляму над дверми, де перед хвилиною розбилася склянка, кинена зухвалою рукою Івана Володимирича; потім падали на закаменілу постать Ірени, то на дикого визовника Івана Володимирича Оленського.

Глибоку тишу, яка розлилася по всій залі, перебив спокійний голос Ірени:

— Ґратулюю помислу...

Повернулася гордо до дверей, подала руку Михайлові і вийшла поважно.

Скрізь почувалося, як тут і там свобідно відітхнули неодні груди. Напруження почало покидати стіни кімнати.

Потонуло у згуках фортепяну, далеко не зрівноважених, у яких хотів біль душі своєї

заглушити Іван Володимирич. Біль душі ізза ображених гордощів.

*

Ірена вийшла з каварні в почутті своєї переваги, у почутті перемоги над Іваном. Вийшла вповні вдоволена. Оперта на рамя Михайла, вона йшла мовчки й роздумувала, яке враження зробив цей шалений крок Івана Володимирича. Здається, що перемога дуже по її боці, коли ця вирахована, аж до цинізму байдужа людина вибухнула так ординарно.

Вона піднесла зір на Михайла і майже здивувалася, що йде оперта на рамя, як раз, цього мужчини. Чудно якось. Вона не тільки прилюдно рамя йому подала, вона поцілувала його привселюдно. Заключила із ним близький, майже нерозривний, звязок — без найменчої внутрішньої потреби, навіть без тіни кохання, яке одно тільки давало б їй до того право, яке одно, здавалось би, оправдувало б її вчинок, яке одно навіть не всилі оправдати того, що зробила!

Почувала несмак і сором сама перед собою. Що вона скаже цій людині, коли він схоче піти ступінь далі, уповажнений, будь щобудь, дуже сильно до того її поведенням. Вона не може инакше, як відтрутити його.

увільнитись одним словом, одним холодним рухом від його товариства. Чим же ж він завинив супроти неї, що вона так жорстоко знущається над ним!

Дивувалася, що він іде так мовчки поруч із нею. Про що він тепер роздумує?

Чи перелетить йому крізь душу почуття того, який він од неї далекий, який для неї чужий...

„Коли рубають ліс, падають тріски!" — подумалось їй і ця думка почала заспокоювати її.

Так. Тільки вона повинна пірвати ці неприродні зносини, закінчити всю ту комедію. Не нищити людини, яка кинула їй під ноги своє зранене серце.

— Чого так мовчки йдете, Михайле?

— Блукаю густою глушиною лісу й боюся голосом своїм накликати жорстокі примари на себе.

Не хотілось йому признаватися з чорними думками, що придавили його груди. Важкі думки, безнадійні! Він свідомий був фальшивого тону у всій тій грі, розумів аж надто добре свою ролю. Боротьба йшла між Іреною й Іваном Володимиричем, а він був тим шкуряним манекіном, який мав тільки приймати удари від обох сторін.

Коли Ірена в найближчій хвилині поглянула в його лице, зрозуміла правдиві його

думки. Таке викривлене болем, з таким очевидним виразом терпіння, муки.

Настала чи не вперше хвилина, коли вона пожалувала його із щирої душі. Стиснула своїм рамям його руку, оперлася на його груди, повернула голову до його і, вдивляючися йому глибоко в очі, прошептала:

— Михайлику! Дорогий...

І коли він долонею лівої руки пригорнув її лице до себе, коли хвилинку вагався, вона не противилась... З устами зложеними до поцілунка ждала. Він приссався до її уст із пристрастю, яка прокинулася в одну мить, а крізь пітьму ночи бачив огонь її очей.

І де не ділися всі його міркування, всі сумніви, уся певність розуміння своєї ролі. Він чув її уста біля своїх, чув її віддих, — тепло її тіла далі упоювало його. Ішов і далі мовчки поруч неї. Ішов, стискаючи її рамя, упоєний одним сердечним її словом, одним ніжним рухом її тіла.

Одно тільки тріВожило його: дорога чим раз коротшала, чим раз наближався щастю його край.

Вже стояли під знаною йому камяницею. Подзвонив. Ірена ще руки своєї не вихоплювала. Сторож відчинив браму. Іще не прощається. Стиснула нервово його руку й потягла його за собою. Неначе приголомшений, перейшов браму. Чув, як сторож запірає

двері. Чув биття свого серця. Бачив у блідому світлі ліхтарки нервові румянці на лиці Ірени, чув віддих її, запертий. А все те, як у сні, усього того не міг зрозуміти. Не визнавався в тому, що оце сталося, що ждало його.

Аж коли двері її кімнати зачинилися за ними, він почув себе ніяково.

Ірена скинула свобідним рухом капелюх із голови і стала перед ним у всій своїй красі, у всій принаді. Її очі сміялися примандчиво.

Зловила в свої руки його голову і пригорнула її до себе.

— Ну, що ж? Чого ж ти такий не свій?

— Не можу отямитися, Ірено.

— Нічого дивного. Я, бачиш, боялася оставатись тепер сама вдома... сама в оцих чотирьох стінах.

А потім погрозила делікатно пальцем:

— Пригадуєш собі, Михайлику, що ти запив побратимство зо мною? Твоїм обовязком боронити мене від усякого, хто б то не хотів зробити мені яку пакість, навіть... від самого себе.

А по хвилині, щоб перебити грізну мовчанку, докинула:

— Уважай, що в-останнє ти б бачив мене!

Знов мовчанка. Очі в обох глибоко похнюплені.

Коли Ірена піднесла свою голову, жахнулася від вигляду Михайлового лиця.

— Про що ти думаєш, Михайле!

Підніс на неї свій зболілий погляд і мовчав. Та мовчанка його була більш, як вимовна.

— Не можеш надивуватися мені?

— Не можу. А ще більш собі не можу. Не можу зрозуміти, як я смів піднести на вас свої очі, як я смів подумати, що ви зібєтесь колись із свого шляху задля мене.

— Ти думав таке про мене?

— Я зле висловився. Я не те думав. Я взагалі не знаю, що я думав і чи взагалі я мав які думки? Це шал якийсь заволодів моїми нервами, кинув мене вам під ноги. Я ж знав, що зійтись нам нікуди й ніяково. А все ж таки я думав...

Говорив нервово, дріжачим голосом, крізь який пробивалися давлені сльози.

— Мені бачиться, ти докоряєш мене, що я посунулася сьогодня поза межі можливого...

Мовчав.

— Увесь вечір... Це було щось таке ненормальне, неприродне. Правда?

— Я того не мовлю. Я вас почасти розумію.

— А почасти? Чого я тебе сюди забрала?

Дивився на неї з розбільною посмішкою.

— Вгадую твої думки?... А чому ти не хочеш зрозуміти, що ждало мене в оцих моїх чотирьох стінах, що ждало мене серед диких игровищ усяких примар, кістяків і тіней минулого мого життя? Ти не хочеш того зрозуміти, що побут мій у пустій хаті гірш найлютіщих страждань?

Не можеш зрозуміти мене, що я стратила все своє життя, ціль свого життя? Що всі приємности, всі радощі життя для мене пропащі! Що я ніколи не зможу вже втішатись життям?

Той один чоловік загородив мені шлях, закляв його одним словом: кохаю! І пішов собі, поглузував собі з мене, насміявся надо мною.

А я сиджу у тому заклятому ним замкові кохання, кручуся безпросвітно у зачарованому ним колі, мучуся минулими споминами, мені вчуваються згуки фортепяну, оживленого навіки його рукою. Мені вбачається його постать і все те мучить мене, мучить мене, мучить і буде мучити навіки!

Чи ти це можеш зрозуміти, чи ти відчути це всилі?

Михайлові покотилася по лиці гаряча, палюча сльоза.

— Я молода, я могла б іще жити, нажитися!... Ох, що б я дала за це, щоб зна-

йшлася яка сила, яка б звільнила мене од кайданів тих примар змарнованої молодости!

А поглянувши на вираз лиця свого товарша, крикнула стривожена:

— Лишіть, лишіть, Михайле! Я вгадую ваші думки. Хіба, що хочете до того довести, щоб я позбавила себе життя.

Такий безмежний жах відбився в її сполоханих очах, що Михайло закамянів у півруху в напрямку до неї. Кинувся в крісло і став головою товкти до столу.

Ранок застав їх на давніх місцях, задивлених у себе, занятих кожне своїми думками. А всі їх думи-мисли сплітались в одно зачароване коло: гіркого насміху долі.

Минали дні за днями.

У відносинах Ірени до Михайла не було великої зміни. Перший вибух пристрасти у Михайла перейшов у спокійну тугу, в гіркий жаль. Товариство Ірени ставало для нього доконче до життя потрібне, без неї світ як би не істнував. Усі його думки, всі бажання, кожний його крок повернулися в напрямку стріч, розмов з Іреною; години, коли бачитиметься з нею, дожидався так нетерпляче, як досі нічого в житті. Але в-одно почав освоюватись із думкою, що він її зовсім байдужий, що її узагалі на ньому не залежить. Він примирився із тим. Вдовольнився новим своїм становищем: товаришом-другом її хотів стати.

Дійшов у своїх відносинах до Ірени до такого пожертвування себе для її інтересів, що годинами цілими товаришив їй, знаючи, що вона слідить свого чоловіка, що вона хоче побачити його хоч іздалеку, бодай тінь його захопити очима.

І болеві його під ту пору вже краю не було. Ідуть, ідуть нераз по-під руки, говорять із собою, а на ділі такі до себе чужі, такі віддалені одно від одного. Вона блукає

очима здовж вулицями, роздивляється кожного прохожого мужчину в великоміському натовпі, а він — він помагає їй, він відчуває кожний її нервовий рух, і в-одно тільки вмовляє в себе, що годі инакше, що йому, як другові, неможна поводитись не так, як він це робить.

А зустрінуть, побачать, заздрять — вона спалахне вся вогнем на лиці, звалиться на його рамя, як та підкошена травиця на свіжий покіс, лице її в-одну мить проблисне, але голос стає якийсь мягкий, сердечний. Нераз він і сльозу вичуває у тому голосі.

Починає її аналізувати. Розуміє жалісну ноту в її голосі, розуміє й сердечну. Тою вона із своїм Іваном розмовляла, цю йому, Михайлові, в дарунку приносить за його жертву, за його добре серце, за його посвяту.

Тільки одно цікаве. Думки їх сплелися в-одно, до однієї цілп стреміли, але ні слова в них про це не було ніколи. Стала між ними німа умова, не доторкатися розбільної рани, не розривати її словами. Хоч кожний їх спільний крок не був нічим инчим, як шарпанням наболілих нервів — вони ні словечком про це між собою не згадали. Неначе таємницю яку заховували свої вчинки, свої думки, на дні душі, заховували їх, щоб не прірвалися крізь їх уста в вигляді несумлінних слів.

Зжилися з собою, близькі, над міру близькі до себе, далекі, без краю далекі.

*

Настали душні, гарячі дні. Після довшого проходу одної такої днини опинилися Михайло й Ірена в хаті Михайла. Сиділи мовчки. Михайло держав руку товаришки в своїх тремтячих долонях, стискав її та опянював себе теплом ніжного її тіла.

У приступі млости Ірена схилила голову в його сторону; він піддержав її й почув її всю на своєму рамені, на своїх грудях, на лиці своєму. Припав до неї й почав цілувати її пристрасно. Ірена чи не хотіла, чи не могла боронитися — піддалася його цілункам. Лежала безсила в його обіймах: він з роскоші минався.

— Кохана, дорога моя, роскоше моя, світе мій, — лебедів у приступі захвату.

Ірена ні словечком не обізвалася. І коли підчинялася його пестощам, коли слухала його любовних шепотів, робила це немов в омлінні, з прислоненими очима, сама не займаючи його ні словечком, ні найдрібніщим рухом.

Аж ось отямилася, немов із півсну, немов з омління. Вираз її лиця із розмріяного пе-

ресунувся у поважний, миттю заграла на ньому усмішка і доки Михайло встиг отямитися, покотився по кімнаті перлистий сміх Ірени. Поправляла своє збурене волосся, приводила до ладу розхрістану одіж і сміялася нервовим, істеричним сміхом.

Збентежений, стояв Михайло безрадний, в почутті велитенської своєї провини, серед ударів їдкого насміху. Чого б не жадав, чого б не надіявся, такого сподіватися не міг. Не думав, щоб так повернулася ласкавість Ірени.

Від кількох останніх днів він запримітив деяку зміну в її поведінці. Вона ставала чим раз ніжніща, чим раз більш прихильна до нього. Він мав те враження, що вона не тільки осміляє його, що навіть заохочує, що просто кинути себе вже хоче в його обійми. Він, що минався в душі з туги за нею, а при ній держався міри не то пристойности — строгости, що був неначе жрець поважний при сповнюванні святого обряду дружби-побратимства, поневолі став скорятися чарові її принад, почав роскошуватися самою думкою грішних пестощів із нею. І сам не счувся, не стямився, коли узяв її в свої обійми.

Та той сміх її, спокійний, дзвінкий, такий себе певний, отямив Михайла. Він зрозумів своє становище супроти неї.

Почув великий приплив ніяковости до лиця. Не знав, куди з очима дітися.

В одну мить ролі їх змінилися. Що він говорив, що він шептав в упоєнні слова пестощів, що він упивався пристрасною роскішю її тіла — тепер вона прийшла до слова. Полилися з її уст свобідні, певні себе слова насміху.

— Так ви, пане Михайле, в нічому не инчі від пересічного мужчини? А я думала, що ви якийсь недостижимий ідеал. Я дивилася на вас у почутті трівоги перед вашою повагою, перед величчю вашою... Ха, ха, ха!...

Вибухала раз по раз голосним, свобідним сміхом. Не було вже тепер у ньому навіть насміху, глузування, іронії — були в її сміхові веселі радощі, що повелось їй осягти те, чого, здавалось, бажала.

— Хто б дивився був на вас цих скілька днів, був би присяг, що ця людина станула на висоті своєї ролі дружнього побратимства.

Почала попадати в веселий патос.

— Що ви такий далекий од усього земського, змислового.

Михайло став потирати собі чоло рукою, щоб привести себе до памяти, щоб опритомніти.

— Що ви, коли вже раз віднесли світлу перемогу (признаюся вам, що ваша перемога

була гідна перейоміжця!), що ви вже йтимете певною ходою до дальших перемог... Хто б то подумав, що ви так хутко підете на програну, що так легко повиснете на шиї жінки-друга в хвилі, коли вона показала вам свою слабосилість, що ви з такою жадобою впиватиметесь в її уста, в її очі, волосся. Пан Михайло — так хутко випали з ролі!

А в Михайловій душі зайшло скілька перемін. За першим вибухом її сміху він збентежився, почув жаль до неї. Потім, коли вона стала насміхатися, злість зродилася в його серці. Здавалося, що, мало сказати, вибухне, що кинеться на неї і відплатить їй брутальною силою за зневагу, яку йому заподіяла, що, як перед хвилиною милувався нею, так шарпатиме її в дрібні шматочки, як роскошувався ніжними дрижаннями її тіла, так любуватиметься її стогонами: здавалось, що доведе її до того, що вибухи свобідного сміху змінить у стогони гіркого ридання. Та не минуло скілька хвилин, як під впливом її голосу, її веселого сміху (він не чув уже самого змісту слів, він прислухався тільки до солодкого дрижання її грудей, упоювався чарівними згуками її голосу) — у нього почала родитись жадоба зловити її в свої руки, задавити в скаженому обіймі, або випити, виссати увесь чар солодощів, усю принаду роскоші з її тіла.

Коли вона проголошувала з насміхом велич його побіди, він підійшов до неї і промовив у захваті:

— Так, я випав був із ролі і то двічи: перший раз — знаєте коли, тої памятної ночи, а в друге — саме перед хвилиною, коли стояв тут, як ґімназист, приловлений на сходинах із дівчиною. Але тепер уже минулося моє збентеження, Ірено, пані Оленська. Дорога моя Ірено! Я жити не можу без тебе. Ти мені шлях мій ясний заступила. Ти мені забрала спокій, ти відобрала мені міць до праці. Як тінь твоя снуюся за тобою, чи є ти біля мене, чи тільки образ твій в моїй душі.

Не роздумуючи над своїм вчинком, він кинувся на неї. Кинувся усією брутальною перемогою своїх сил, зловив її в обійми своїх дужих рук.

— Але тепер прийшла моя хвиля. Тепер ніяка сила не вирве тебе з моїх рук. Тепер я упюся спаленими з жадоби устами чаром твоєї роскоші.

Ірена вмить побачила грізне своє становище. Затремтіла, стривожилася, почала його благати наляканим голосом:

— Михайле, Михайле! Що ти задумав? Михайле!

— Ірено.

— Лиши, Михайле. Благаю тебе. Лиши мене, Михайле.

Вираз її лиця став такий повен болю, у голосі згучав такий тон роспуки, а очі так гаряче його благали, що спинився на місці і пустив її з рук своїх.

Звинула боржій волосся, поправила одіж, наложила капелюх на голову, зловила на прощання його руку і, доки встиг отямитися, приложила її до уст своїх. Витиснула на його руці гарячий поцілунок.

У дверях уже кинула йому сердечно:

— Прощай навіки.

Приголомшений цими подіями, опав Михайло на крісло і потонув у задумі.

На нього спозирала з бюрка постать жінки, що таку бурю счинила в його серці, а там на коридорі за дверми ледви утихли відгомони її кроків, а тут у кімнаті ще не розвіялися і сміх її дзвінкий, і голос благання і те „прощай навіки".

Усе те звалилося важким тягаром на його голову.

Чорна пітьма залягла кімнату.

Скулена, забита в глибокий фотель сидить Ірена, вдивлена перед себе. Сидить стривожена, переслідувана примарами, відблиском події останніх днів. Посеред розгульного гамору нічного каварняного життя переслідує її якийсь згук, як скрегіт пили по склі, і шарпає зболілі її нерви. До сліз її доводить. Стривожену — в роспуку її кидає. Вона бороныться перед примарами і знати не знає, звідки вони на неї вдаряють, куди звернутися для оборони. Свідомість її затрачується. Затрачується межа поміж дійсністю її виплодами хворої уяви. Вона бачить, як її кімната наповняється безсоромними постатями розгульних жінок, дикими, розсатанілими в своїй жадобі, постатями пяних чоловіків, як вони сплітаються в пристрасному колі...

А понад усе те вибивається різкий згук — вона не може вловити його, зрозуміти, означити...

Брязкіт сотні битих чарок, тисячі торощених судин, ах... брязкіт розбитої над її головою скляночки, що випито з неї тільки що шампана. Символ розбиття її душі, її

надії, її щастя, подружнього життя, символ розтріснаного її чуття, пошарпаних у дрібні шматки думок. Гіркий символ її минулого горювання, безпросвітніх майбутніх днів. Дрібними відломками вателений її шлях, куди не захопить оком.

— Раз на все заперлася клямка! — майнуло їй у голові. — Раз на все зачинені двері перед поворотом її в дім чоловіка. Заперті навіки. Нерозумним одним вчинком.

Взагалі все, що вона не робить, одна велика помилка, одно велике непорозуміння. Неначе увязнена в сільце заплутується за кожним своїм рухом, на кожному ступіні чим раз більше. Яка не обчислима в своїх змаганнях, у своєму поводінні! Що спонукало її споневажити себе прилюдним поцілунком з людиною, що, як не як...

Так, так, сто раз так! Вона вже зовсім свідома того, що Михайла більше не побачить. Аж тепер зрозуміла, що він її зовсім, але то, як тільки можна подумати собі, зовсім байдужий. Він навіть зачав ставати їй противний, чим більш намагався наблизитись. А сьогодня?

Стряслася всим тілом від огиди.

Ненависний став він їй, коли кинувся на неї, як звір. Дивитися на нього не могла б, не то що. Думала, що переможе себе колись, що навернеться до нього, що

коли не що, то бодай зможе байдуже виносити його залицяння, що він на стільки бодай зможе витиснути з її душі образ Іванка, що віддасться йому без відрази — сьогодня і те пропало. У ту мить, як він кинувся до неї, в її души вже все рішилося. Більшого просвічення їй не треба і довше обдурювати себе не думає.

І ця людина заважила стільки на шляху її життя! Аж гірко подумати. Заломив її шлях, кладки через нього не кинув! Чого він мусів наблизитися до неї? Чого вони перейшли одно одному дорогу?

Завагалася.

А вона як хіба не зломила життя йому її ще де-кому?

Посміхнулася гірко.

Як би так усі люди стали зводити з собою порахунки хто перегородив кому та поперехрещував шлях?

Траґікомедія людської мізерії.

Одно певне: з чоловіком не зійдеться вже ніколи.

І друге певне: не побачить уже Михайла на очі.

І третє: не вирве з серця Івана Володимирича, колишнього свого чоловіка, ціль усіх своїх думок, усіх бажань, джерело всіх своїх почувань.

Як і не згадає ніколи про Михайла…

Піде в світ, зариється в праці, простій, найбільш буденній, яка забере їй усю силу, вирве з душі всі думки — зробить із неї невразливу ні на що колоду.

Її увага звернулася в напрямку дверей. Чи їй здавалося, чи справді постукано? Поки встигла зорієнтуватися, чи це їй причулося, чи дійсно хтось стукає, двері одчинилися, в світлі проміння, яке падало від електричної лямпи з вулиці, станула постать Івана Володимирича.

Ця поява була така неждана, така для неї несподівана, що Ірена, яка провела ввесь вечір у царстві примар, і тепер не була певна — Іван це, чи його дух, який станув у колі тих примар, що мучать її без віддиху? Як сиділа прикована до крісла, так ще глибше понурилася в ньому, шукаючи там мимохіть оборони в скрутному становищі.

— Добродійка, здається, не ждали мене, — промовив із насміхом Іван Володимирич.

Мовчала.

— Розумію, що не могли ждати.

Стояв перед нею і всверлився в неї очима, повними насміху.

— Признаюся: не ждала, — промовила несміливо, захоплюючи насилу віддих, що в-одно рвався в грудях.

— Це зовсім зрозуміле.

Здвигнула раменами.

— Ясно, що зрозуміле.

— В добавку по милій зустрічи.

— Не розумію!

— В домі вибраного, улюбленого, коханого, чи як там схочете.

Не знала, що сказати. Сиділа, притаївши віддих у собі і дожидаючи сильного удару обухом у голову.

— Мені, що правда, повинно це бути зовсім байдуже, коли б не йшло тут про моє імя. Я не можу дозволити, щоб перше ліпше вуличне сміття носило імя роду Оленських!

Почула приплив безкрайого сорому. Вціпився до неї нестримний жах. Здерто одним словом траґікомічну маску з її життя останньої доби. В приступі жалю чи вибуху божевілля хотіла помститися, хотіла рятувати себе. Як ранений звірь кинулася на Івана Володимирича.

Не порушився. Спокійно але рішучо зловив її за руку і трутив сильно в фотель, потім вийняв сірники і засвітив флеґматично лямпу.

— Так. Поговоримо при світлі, спокійно. Я не прийшов тут в ролі заздрісного коханця, щоб доходило між нами до вибуху пристрастей. Я прийшов розмовитися холодно, тверезо, як і слід тим, що розмовляють з собою в-останнє в житті.

Ірена сиділа, мов скамяніла, мов громом

прибита. Слухала його слів, як чогось неімовірного, хоч і сама так про це думала, дивилася на всю цю подію, як на щось чуже і незрозуміле для неї. Такого удару не ждала.

Оленський сів собі вигідно при столі, вийняв спокійно папіроску, закурив її свобідно і почав рівним, холодним голосом:

— Я вже давно повинен був це зробити, що хочу зробити сьогодня. Але завсігди краще вижидати. Вже той безсоромний поцілунок уповажнював мене до цього.

— І хто це сміє говорити?

— Зачнеться проповідь на тему моралі чоловіків і жінок? Я не цікавий. Я сто разів казав і сьогодня це мовлю, що нехай ніхто не важиться рівняти свободи жінки до свободи чоловіка. Та це і не належить до речі.

— Чого ж добродій прийшли?

— Почуєте, пані.

— Чи не краще було б не приходити, або вийти хоч би і в цій хвилині? Я не настроєна до розмови.

— Дуже добре розумію. Після ніжної сцени сам на сам з коханцем — розмовляти з колишнім своїм чоловіком... Розумію, що може бути неприємно.

З Іреною дивне починилося. Як стривожена спершу, залякана, збентежена, так тепер уже почала приходити до рівноваги.

Хотіла просто показати Іванові двері. Але останній неслушний, несправедливий закид викликав сильний приплив жалю до її серця. Не памятаючи себе, кинулася до нього, а коли він не піддержав її, скотилася до його ніг.

— Іванку! Дорогий мій, Іванку! Ти все моє життя, ти ціль усіх моїх думок, як ти можеш обкидати мене такими споневажуваннями? Візьми назад свої слова! Заверни їх! Нехай вони затруться в памяти твоїй і моїй. Я непорочна стою тут перед тобою, як тоді, коли тобі вперше віддавалася. Я нічим не провинилася перед тобою, Іванку.

Ледяно-холодний посміх грався на його лиці. Не поворухнувся, не змінив свого становища. Дивився перед себе: не замічав її біля своїх колін.

— Іванку, промов до мене слово! Відозвися на ридання моєї душі...

— Я дивуюся, як можуть передертися людині такі слова крізь горло. Не можу вийти з дива!

— Чим маю, нещасна, переконати тебе? Що стане мені свідком перед тобою?

Іван Володимирич схопився і поступив два кроки взад. Ірена спершу упала на поміст, відтак при перших його словах зірвалася перед себе, мов божевільна.

Він мовив:

— Звідки ти тільки що вернулась? Запере-

чиш, що була у того добродія? Заперечиш, що цілувалася з ним прилюдно? Заперечиш, що вийшла з ним по півночи з каварні під руки і ночувала або ти в нього, або він у тебе? Заперечиш, що ти сама одна в його руках, женщина, покинена дружиною (слова ці вимовив з іронією), нещасна жертва — і він... і ти... І ти смієш впевняти мене про свою невинність, чистоту? Ти безсоромнице! Ти вуличнице! Ти на вуличницю зійшла! Ти зачинаєш вірити вже в свою чистоту, як кожна з тих останніх! Ти зачинаєш цілі дитирамби виспівувати в честь своєї неповинности, чистоти, сніжно-білої непорочности! Огида!...

Із лиця Ірени сплила вся кров. Слова Івана Володимирича били її обухом по голові. Такі правдиві, такі переконуючі, такі вірні її льоґічно консеквентні, що трохи не повірила сама в них. Стояла безумна перед його прокляттям і хотіла освідомити собі насилу, коли це все сталося, що він їй тут доказав? Коли стільки злочинів вона в несвідомости своїй доконала?

Німа мовчанка залягла кімнату. Стояли проти себе дві камяні статуї — символи: насміху й трівоги!

І в одну мить немов полуда спала з очей Ірени, немов проснулася її память із омертвіння, вона засміялася істерично, зловилася за голову й крикнула горляним голосом:

— Ні, ні! Я буду така, я йно що буду така! І не надумуючись вилетіла, немов навіжена, з кімнати.

*

Ображена жіноча гідність, неправда, кинена їй в лице, і почуття, що правди вона ніколи не зможе доказати, жаль і роспука гнали її перед себе. Як вилетіла з хати, так ішла — бігла без означеної мети. Так і опинилася перед камяницею, де мешкав Михайло. Так і втрутила її якась сила до його кімнати.

Лежав на софі, прибитий своїм горем, та передумував події останніх днів. Вязав у ланцюг причин і наслідків свою зустріч на життєвому шляху з Іреною Оленською. Остаючи під вражінням останніх її слів: „прощай навіки“, — намагався передумати вагу тих слів і наслідки тієї події для дальшого свого життя.

Не міг допустити собі до душі, щоб це була правда. Не міг простити собі, чому пустив її із своєї хати, чому не полетів навздогінці за нею, чому не прохав, благав... Не міг зрозуміти, що значить ця загроза. Невже ж би верталася до чоловіка? Невже ж би кидала це місто? Це все немислиме! Він, що правда, не розумів її, чи може за добре

розумів, але не бачив її такою, якою бажалось би її бачити... Розумів, що ніколи вона не полюбить його. Що играшкою є він у її руках. Як болюче він це розумів! Хіба ж не гралась вона ним, коли прилюдно витиснула на його устах поцілунок? Коли б була споневажила його прилюдно, не була б йому такого сорому завдала, як цим поцілунком! А потім — та непевна гра! Те дратування лева в його клітці — і... присмирення!

Сміявся кривим горлом гірко, болюче.

І після того всього: „прощай навіки!"

Як він міг допустити до цього, щоб з нього до тої міри насміялися! З його щирого почування, з невинної його любови. Як нетля в полумінь огню, так кинувся він в обійми пристрасти, любови до цієї жінки. Як хутко обсмалив цей огонь його молоді крила! Вогонь погас і він лежить на попелищі, на згарищі своєї молодої любови. Поторощений, розбитий, кинений на поталу насміхові.

Ридав розбільною душею. Ридав беззгучними стогонами серця.

Потім попав у повну апатію. Замертвіння усіх бажань, думок, почувань.

*

Лежав, не підводячися, коли побачив її у своїй кімнаті. Прийшла — иначе відгомін болю його душі.

І тільки, як вибухнула неоздержним ридганням, він схопився і став розважати її.

Довго не приходила до памяти. Поклав її вигідно на ліжку, водою тверезив, любими словами пестив, цілунками до памяти намагався привести — заєдно ніщо не помагало.

Нарешті поборола спазматичний скорч горла, здавила ридання, але попала у дрож усього тіла. З трівоги перед тим, що мусіло статися.

Усвідомила собі все. Якась таємнича сила, чи нервів рух пригнали її сюди. Без ніяких бажань, без означеної мети йшла перед себе, аж тут опинилася. Михайлові не давала ніяких пояснень. Не довели б до цілі. Пощо мучити себе! Кинулася на бистру воду, мусить плисти за течією. А до котрого берега вже доплиwe, чи як це не однаково? Чи як не не все одно, який її кінець буде? Тепер уже не має бажань ніяких, ні трівог. Лежить тут у руках людини, що пристрастю загорів до неї, і лежить спокійна. Станеться, що мусить статися. Вона далека була, щоб бажати собі цього! Але й не має вже сили поборювати своєї долі.

А потім?

Хто то на її місці роздумував би на таку

далеку тему? Що буде завтра? А що таке те „завтра"?... І шкода думати і годі думати...

Бачить, як гасне світло...

Можна тепер потонути в повне забуття. Не жити, не відчувати, не тямити, не приймати до свідомости. Треба скоритися конечности долі.

— Іване, Іване, до чого ти мене привів! — застогнало щось на дні її душі.

*

Даремно стукав Михайло до її дверей другої днини сполудня. Ніхто не відчиняв. Даремно повертав до них і вдруге, втретє...

Принагідно переходив камяничний сторож поуз нього, коли він там стояв під дверми. Пояснив йому, що пані нема вже.

— Нема? Куди ж пішла?

— Поїхала.

— Куди поїхала?

— Поїхала в світ, до Відня, чи до Берліна, чи куди там.

— Коли поїхала?

— Сьогодня вранці. Прийшла до хати, зібрала речі.

— Добре, добре, — кричить Михайло. — Але я вам не вірю. Пані або спить, або заперлася.

— Про мене. Я можу вам одчинити кімнату.

— Одчиніть.

Входить — пусто; сліди паковання, сліди виношення річей.

Михайло зміряв до дна глибину насміху над своєю душею. Захитався і насилу здержався, щоб не впасти.

Поїхала без слова пояснення тоді, коли життя без неї йому годі собі подумати.

— Запізно пан прийшли! — сказав із співчуттям сторож.

А коли Михайло мовчав — додав флеґматично:

— Або заскоро...

НА ВЕРХАХ

Вагання Соколюка не трівало довго. Він не міг оставати під вагою закиду, що за гріш продає своє сумління. Його давно боліло те, що мусить працювати з товаришами, заплямованими продажністю і хабарництвом. Бачив це на власні очі. І знав, що суспільність не розбірається в тому, хто з них провинився, а кого неможна її посуджувати про надужиття власти. Про це теж нераз уже мав нагоду переконатися.

Але те, що діялося в останніх днях, переходило вже всякі міри. На його очах відбувався мерзький торг в справі злочинної роботи на шкоду інституції, в якій він працював. Його теж хотіли захопити в свої сіти і, що більше, загрожували йому, що коли б він не пристав до спілки, скількох його товаришів опиниться в тюрмі за вчинки далеко не етичні.

Заплатив за це, як слід — бодай словами. І з цим розійшлися. Та тепер зачалися страждання його душі. Він знав про ці речі, бачив їх на власні очі й мусів дивитися на них спокійно. Це було таке далеке від його природи, як далекі від нього були навіть думки про можливість опоганення свого сумління подібними вчинками.

Що ж робити з цим? Як вибристи з цієї халепи, що вскочив у неї так непотрібно, небажано?

Обговорив усе із найближчими собі товаришами, змалював перед ними всю гидоту сцени в каварні, де заставлено на нього сіти. Товариші теж поробили свої замітки про те, що дійшло й до їх ушей. Після короткої наради рішилися виступити до безоглядної боротьби проти цієї погані.

Минуло їм ще два дні — прийшло засідання Головної Ради, після якого кількох із них зачинало свою місяшну відпустку.

Відбули ще одну нараду й порішили виступити в обороні своєї чести.

Пішли ще до старого товариша Смоли. Його вважали всі дуже чесною людиною і всі його вельми поважали.

— Пане товаришу, маємо до вас прохання.

— Прошу. Все радий вам служити.

— Чи не були б ви ласкаві попросити директора на товариські сходини, які ми хотіли б уладити сьогодня ввечері після засідання Головної Ради.

— А не можна би знати, для якої цілі?

Розповіли йому здебільшого.

— Так... Добре... Тільки я сходин не скликаю. Я вже був раз у такому ділі і більше не хочу. Буду виступати тільки як ваш

посол. Згода? А ви лишіте мене зовсім осторонь. Добре?

— Але ж розуміється. Ми беремо це на свій рахунок.

Пішов.

Минали їм хвилини на роздумуванні, чи добре зробили. Непевність їх брала.

— Були ласкаві сказати, що прийдуть, — заявив Смола, вертаючи з бюра директора.

Заперли за собою двері. Вороття немає.

— Тільки я вам раджу, щоб приготовилися, як слід, бо може бути круто. Це гарне діло, але доволі слизьке. Уважайте. Мусите мати дуже певні докази! Покривджені боронитимуться судом, а там жартів не знають!

Цими словами попрощав їх Смола.

Осталися самі із своїми думками.

— Чого ж ми тут ждемо? — обізвався перший Говорко. — Засідання вже трохи не за годину. А наші докази, чи там обжалування — де?

— Треба порадитися.

— І списати...

— Підемо, Говорку, до вашого бюра.

— Ходіть...

Діло, яке зачав Соколюк, перестало вже бути ділом одиниці. Його переймав у свої руки гурток сімох людей. Сподівалися, що бодай ще яких двадцять, на трохи не сотню людей, пристане до них.

Дуже поважно поставилися до цього. Із притаєною трівогою йшли на нараду. Чи зможуть удержати всі питання на такій висоті, як задумали? Коли б тільки не попали в смішне становище. Коли б змогли пройти певною ногою понад ту пропасть поміж захищуванням своєї чести і доносом!

Говорили без імен. Перечислювали тільки самі події. Хто яку знав.

— Не затаювати нічого, — просить Говорко. — Це дуже немила справа, але коли рушилося її, треба довести все до краю, прочистити яму до самого дна. Нікого не пожаліти. Я раджу звязатися словом чести, що не затаїмо ніякої речі, хоч би вона мала дотикатися найщиріщого друга, брата рідного!

Упоєні чаром великої хвилини, подали собі мовчки руки. Кожний із них міг би кликнути під цю пору:

— Спинися, хвилинко! Яка ти гарна!...

І мовчки стояли так якийсь час, поринаючи всякий думками в глибину своєго серця.

Чи будуть вони проживати ще хоч раз у житті такий високий настрій безоглядного змагання за правду?

Смішні люди! Яку вагу вони взяли оцим поданням руки на свої плечі! Чи видержать її?

А Лілієн писав далі:

... від Н. Н. триста корон за одну вируку...

... золотий годинник і перстінь із брилянтом...

... векслі на суму тисяч корон...

... підроблений підпис на векслі...

... посередництво до товариша в справі приняття поважніщих дарунків...

... вимушення на суму двох тисяч корон... з погрозою втрати заробітку на річ инчих посередників...

... зачислення за роботу шість разів більшої суми, як та, за яку відступлено роботу третій людині...

А Лілієн писав далі...

— А тепер такі чутки...

— Відділити їх добре від певних доказів.

А Лілієн писав далі...

*

За увесь той час Соколюк стояв, мов на грані.

Як страшно повернулося проти нього, проти спокою його душі оце діло, яке він зачав так сміливо. Ледви дав слово, що ні брата, ні свата, ні щирого друга він не пожалує, як нагадав собі доволі немилу пригоду.

Було це перед трьома тижнями. Веселий гурток самих щирих товаришів купався

в річці. Сонце пекло — а вода як би боролася з його силою — задержала ще свій холод. Все як таки відчувалося, що кожна нова течія пливе вже тепліща; але ще пів годинки, годинку можна буде купатися. З тим більшою роскішю нурялися в хрустальній воді. Настрій був веселий, свобідний. Дозволялися жарти, які під инчу хвилину були б неможливі.

У цьому гурті більш ніж десятка людей було їх двох товаришів: Соколюк і Вюн. Инчі, рівні їм віком, навіть шкільні товариші, почали бавитися їх коштом.

... Нема то, як їм! Діла товариства поширюються з кожним днем. За останні роки не пізнати давніх мізерних початків. Є тепер при чому заробити. Не дивуватися, що урядовці товариства розбиваються по Рівєрах, Монаках, Парижах...

Соколюк перечився. То так тільки здається тим, що подальше стоять від товариства, немов би тут таке водилося.

Висміяли його. Він буяє під хмарами — не знає, що діється довкола нього. От, Вюн, той певно так не сказав би.

Цинічний регіт Вюна.

— Признайся, Вюне, багато заробив на це літо?

— Досить.

— Бачиш, Соколюк?

— Балакає, сам не знає, що! — бороннться перед цинізмом Вюна.

— Ти або святий, або здоровий комедіянт, — впав закид під адресою Соколюка. — Здається те останнє. Не вірю, щоб, маючи таку легку нагоду, ти не брав. Як думаєш, Вюне?

— За других не думаю, а сам беру, бо мушу брати. Приняли мене на службу за песі гроші, роботи — що не міра, зиски тягнуть здорові, а мені платні не підносять до висоти користи, яку мають із мене. Я хіба що довгів наробив. Тепер при тому надмірі роботи...

— І картах...

— Нехай буде: й картах. Або ж то чоловік може проживати без забави? І так уже важка робота життя обмерзила. Досить, що не маю з чого жити, як слід. Мушу брати, бо мені моєї платні не стає на життя.

— І ти балакаєш це так отверто? — дивувався Соколюк.

— Чому ж не балакати. Ніколи не роблю себе перед другими ліпшим, ніж я є на ділі.

— Ти, здається, заощадив іще де-що й на виїзд? — дратували Вюна. — У вас десь тепер відпустки зачинаються.

— Що правда, то не гріх. Такого року я ще не мав. Їду до Норвеґії з чистим сумлінням, бо дружина проживе літо на повну мою платню.

— Ще її заробить. Бо ти не коштуватимеш нічого.

— Розуміється.

— Слухай, Михасю, — мовить Соколюк. — І ти не боїшся говорити про це прилюдно?

— Чого? Хіба ж я маю свідків на це, що взяв?

— А як би так хто пішов до директора і повторив йому оцю розмову? Як би так хто повідомив про це „Головну Раду“?

— То пошив би себе в дурні. Я заявив би, що взяв його на сміх.

Соколюк змовчав. Не мав що сказати на такий цинізм. Про Вюна взагалі говорили багато поганого. Ледви чи хто міг би так жити, як він жив — із своєї невеличкої платні. То ж хто, знаючи ближче його відносини, а хто, додумуючися більше або менче зближених до правди річей, говорили про Вюна й його урядове становище всячину. Зачував про те й Соколюк та волів не вірити, ніж мав би дошукуватися правди.

Він любив Вюна. Вони жили більш, ніж у приятельських відносинах. У них були спомини спільного горювання в часі студій, спомини найбільш незабутніх подій. Коли зійшлися на службі в одній інституції, пристали до себе душею. До хатніх діл товариша Соколюк не встрявав, але своєю особою й дружніми відносинами до Вюна покривав

перед иичими неодин його промах. Хто знав Соколюка і бачив його дружбу з Вюном, завагався б зовсім безоглядно осуджувати цього останнього.

Соколюк і тепер волів би радше отямити товариша. Та Вюн загнався задалеко. Соколюк хотів уже звернути йому увагу, що таке цинічне признання може мати неприємні наслідки. Бажав протверезити його, вказував, що це може дійти до відома властей і горе йому тоді буде!

Відповідь Вюна заспокоїла Соколюка. Це й справді могло виглядати на жарт, хоч Соколюк був певен, що це щира, тверда правда. Та все ж сторонні товариші купелі могли почувати непевність: коли б так було в самій речі — не говорив би він так відважно. За те в нього, в Соколюка, розвіявся чар приязни, дружніх споминів минулого; постать Вюна відсунулася на дальший плян у його душі.

Потім забув про всю ту пригоду. Тримаючися трохи осторонь від Вюна, він відчував, що має до цього причину, але яку саме — про те хотів спершу не тямити, а з часом став справді зовсім призабувати.

Коли після того до його ушей залітало, як осуджують всіляких його товаришів, коли й сам був свідком поганих вчинків неодного з них, ніколи не мав на думці Вюна. Те, що

діялося в купелі, було серед таких соняшних почувань, на лоні світляної, розніженої пахом кошених трав, природи, що він признав у душі все те, як щось зовсім чуже брутальній кнайповій атмосфері, в якій довершувалися всі инчі вичислювані тут злочини.

І тоді, коли закликав приятелів до боротьби із злочинною роботою деяких товаришів по праці, не перелетіло йому навіть крізь думку, що він перший покладе на жертовник ідеї долю свого друга, а з нею свій спокій, свободу свого сумління. Але як тільки дав слово чести — зарисувалися в його мізку в остриx тонах і купіль і Вюн із своєю легкодушно цинічною бесідою, із своїм признанням до вельми неетичних вчинків.

Соколюк пробував, було, розібрати в души всю його бесіду. А може воно не вийде так погано, як він би тепер думав. Неможна би прийняти цього за жарт? Дати цьому бодай вигляд жарту?

В одному був певен: як би тут подавалося особи, то назвище Вюна вдарило б уже чираз об його уха. Це один із тих, що їх сьогодня не пожаліють. Але чи як зовсім певно означеного проступника, чи як такого, що хоч за ним є провини, годі йому це доказати? Здається, те останнє. Коли він, щирий друг Вюна, стільки часу не міг нічого певного про нього сказати, нічого в при-

ближенні певного подумати про нього, що ж можуть сказати инчі? Тут, коли хто, то він, Соколюк, знає найбільше, знає зовсім певне признання самого Вюна, щире, отверте, не заслонене конвенціональністю брехні.

Тільки, що він знає свобідне признання друга посеред другів, у тісному дружньому гурті, в приватній розмові, якої ні він, ні хто не сміє використувати до урядового діла, до діла тої міри, як прочищування отруйного повітря, переслідування злочинної роботи.

А тут згадав Соколюк слово чести: ні брата, ні друга...

Коли скликав нараду, коли навіть це слово чести давав, не думав ні про Вюна, ні про те, що він може страждати душею з цього приводу. Коли б був думав, коли б усвідомив собі все — не був би летів у пропасть конфлікту поміж почуваннями дружби й голосом сумління.

Тут ясна річ: він повинен дати голос за правду, але що ж тоді з дружбою станеться? На чому вона основуватиметься? Що думати про неї, коли погоня за правдою дає дозвілля на зраду потайної розмови, таємниці, збереженої довірям другів?

Настав страшний роздор у його душі: роздор поміж сумлінням громадянина й сумлінням друга-товариша. Громадянин дав сло-

во! Та хоч би й не давав — він не повинен би, не смів би замовчати! Його хвилювали до дна душі далеко не такі провини.

Багато вчинків до тої міри невідомі людям, що й ті, хто їх робив, забули вже або й не знають про них. І тільки тепер, коли їх діла виринуть на світло дня, вони побачать свою роботу вперше ясно і, хто зна, чи не жахнуться? Чи не завернуть із блудного шляху?

А цей, що його другом зветься, цей, що його долю він держить у своїх руках, — зовсім ясно означив свою роботу. Балакав про те з таким отвертим признанням, з таким цинізмом, що тут немає сумніву, як означити його вчинок.

Але він — друг його, він признався, забезпечений вірністю дружби.

Оце все прибило його важким обухом.

Що робити?

Мовчати?... Прикрити таємницею мовчанки гидоту вчинку? Роззухвалити виновника, дати йому сміливість застрявати далі безпечно в багні?

Розкрити рану? Одним замахом урвати їй голову і вирвати корінь? Привести до здоровля хвору людину?

Не міг рішитися.

Його міркування повернула нова думка на инчий шлях... Хто дав йому право ба-

жати привертати до здоровля инчу людину? А як ніщо з того не вийде? Коли рана, замісць вигоїтися, розогниться й тіло розкладатися стане? Коли наслідки операції будуть небажані ні для нього, ні для того?

Оце все, що говорили товариші про надужиття ріжних добродіїв — усе те перелітало поуз його уха, не займаючи мізку. Він стояв, мов на грані, й мучив себе важкими думками. Страждав над міру.

Не сказати, думалось йому, не сміє. Сказати — сили не стає. Не буде дослугуватися імени зрадника дружнього довірря.

*

А Лілієн писав далі...

Хіба ж оці всі, думає Соколюк, що тут вичислюють прогріхи своїх товаришів, не жили з ними в дружбі?

Посміхнувся задоволений. Радий був дешевим способом виправдати своє поводіння. Та зараз дістав відро холодної води на голову: боягуз, що ховається за плечі инчих. Замісць рішити сяк, або так — ловиться за стебелинку, щоб тільки не пуститися власними силами на воду.

— Я не знаю, — мовить Савчин, — але я повинен і своє подати вам до відома.

— Кажи, все кажи!

Захопила їх гарячка прояснювання овиду.

— Мене перед місяцем зловили, упоїли до нестями, а коли я потім лежав три тижні хворий, натякали перед моєю судженою, що в мене якась непевна недуга.

— Підлість! Хто такий?

— Без назвищ!

— То ті, що рахунок післали одному з наших інтересентів?

— Хіба не знаєш? Чого ж питаєшся!

Соколюк чував про цю подію. Найщиріщі товариші зробили це. А Савчин не пожалів їх. Не пожалів їх через те, що поїли за рахунок людини, якої діло переводилося під ту пору в їх бюрі. Сто сорок корон пропили, рахунок веліли одіслати людині, якої діло було в руках Савчина.

— Ну, що ж іще? Бо кінчимо! — наглить Лілієн. — А ти, товаришу, не докинеш нам нічого? — звернувся до Соколюка. — Чого ж так мовчиш?

Соколюк застогнав.

Не пора вже було вагатися. Тим більше, що назвищ не подається.

— Не знаю, чи правда це, але я чув признання одного з товаришів, що бере, бо мусить брати. Казав, що призбірав собі доволі на безжурне проведення відпустки. Кажу ще раз, не знаю, чи правду казав, чи

жартував; підношу це, як признаку цинізму й поширювання сплетень про наші діла посеред громадянства.

Сміявся сам із такого викривлення правди з хвилею, як проголосив її.

Його слова зацікавили товаришів:

— Прилюдно це сказав?

— У невеличкому гуртку, але... майже прилюдно.

— Хто такий?

— Не подаємо назвищ.

Тільки, що ця тайна не задовольнила нікого. Це може одно з найважніщих обжалувань. Тут не треба доказів, свідків — тут ясно сказано: беру — бо мушу брати... Хто ж це?

Дошукувалися в своїх думках виновника.

— Було це в купілі — були там і чужі люди, не тільки товариші.

Коли Соколюк сказав це, настала глуха тиша. Навіть Лілієн не докінчив писати. Кинув оливець і визіпився на Соколюка.

— І ти знаєш про таке і — мовчиш? Адже ж це не заховається. І так опоганювати себе й усіх нас перед чужими? Я дуже болів би душею, коли б цей добродій остався далі посеред нас. І ти мовчиш?

— Ой, коли б ви знали, як мені це легко було сказати...

І сам таки злякався свого обжалування.

— Ні! — подумав. — Хоч би не знати що

— не скажу, хто це такий. Візьму на себе відповідальність, але не скажу. Не можу зрадити імени.

Його душу потрясли наперемін почування, далекі одні від одних.

Одні — роскоші високої з-за сповнення обовязку, одні — страшного жалю й болю душі.

Раз тільки в житті, в гарячці плямистого тифу, кидало його у два такі протилежні екстреми: палило невиносимою жарою й морозом нестерпним морозило.

Береги бездонної пропасти у його души захиталися... Тільки почування його замісць того, щоб засипати провалля — ще більш його розкололи...

Бездонний роздор у души.

*

Засідання Головної Ради вже доходить до кінця. Всі нетерпеливляться, раді б іти додому, але перед кінцем засідання — годі. Аж ось входить головний директор до залі, де зібрався чи не ввесь гурт урядовців. Веселі й цікаві лиця привітали його. Там рішалися речинці відпусток. Директор розкидав на всі боки півслівця. Нарешті підніс голос:

— Панів жде ще одно діло, — нагадав собі. — Пан Смола просив... Пане товаришу Смола, будуть товариські сходини?

— Коли пан директор ласкавий...

— Пан Смола прохав.

— Не я. Гурток молодших товаришів.

— Але ви мене просили.

— В імени товаришів.

— Це однаково. Панове хочуть мати приватні товариські сходини. І я маю брати в них участь? В характері приватної людини? Так?.. Добре... Прошу за чверть години. Там уже покінчили. Вже дехто й пішов додому.

Товариська нарада зацікавила всіх. Кинулися і старші й молодші до Смоли і ну ж розвідувати, про що йде річ. Та Смола запевняв, що ні про що не знає. Вказав на Лілієна. Цей теж мовчить. Зараз дізнаються.

Коли вже зійшлися і коли Лілієн почав говорити зразу загально про значіння їх інституції в убогій суспільности, про відносини членів інституції до громадянства — квасні міни почали проявлятися на лицях учасників сходин.

Що це? Лекції моралі?

І хто?.. Лілієн?

Його сильно не любили. Молодий, стрункий Жид-Німець не мав найменчої симпатії поміж товаришами. Образований в Німеччині

ії Анґлії, потонув усією душею в творах німецької духової культури, притім не мав досить слів подиву для матеріяльної культури цих народів; — він дозволяв собі не раз на їдливі дотепи під адресою противників тої ж культури. Тому такий ненависний став багатьом товаришам. Та не злюбили його ще й за його гордощі й самовпевнення. Він мав звичай захоплюватися своєю бесідою, потрясаючи своїми русявими кучерями, що, наче збурхані хвилі, здвигалися в неладі понад високим, сміливим його чолом.

Не міг молодий гурток зробити старшим своїм товаришам більш болючої пакости, як вибіраючи оцього речника.

Сквашені лиця стали вже набіратися виразу обурення, коли оце довелось їм зацікавитися.

Лілієн почав тепер говорити про той неприродний настрій, що витворився тут, у місті, поміж представниками інституції й суспільністю, настрій доволі душний, гнилий...

Говорив про ті поголоски, які кружляють скрізь по місті, немов би то ідея справедливости й береження добра і розвитку інституції зійшла на дальший плян перед побічними зглядами, як протекцією, високим становищем сторін і —

Тут понизив голос і ледви викинув через горло:

— і продажністю.

Цього вже забагато поважним урядовцям. Не досить, що молодики сміли їх задержати, ще й дають їм лекції моралі устами найбільш нелюбого зпоміж усіх, в добавку ображають їх.

— Це ж крайній нетакт! — почулося від когось із старших панів.

— Ніхто не заслужив на голословні закиди!

— Це добре для себе, в своєму товаристві, при пиві, але не на прилюдному зібранні.

Здавалося, що встануть усі до одного і вийдуть із залі, лишаючи киринників самим собі.

— Перепрашаю панів, — спинив потік їх обурення Лілєн, відкидаючи долонею в зад буйні кучері. — Поки що це загальна розправа; зараз приступлю до подрібної. Подаватиму докладні обжалування й їх джерела.

Було це, наче сильна течія холодної води. Поклали по собі уха й похнюпили голови. Супроти такого певного себе тону бесіди, мусіли замовкнути. Не один із слухачів, що раді б не допустити до цієї немилої розправи, мав дещо сала на волоссі, инчі від перших слів Лілєна звертали все те до себе… Коли б знати, що полишенням зібрання повернеться справу в бажаному

напрямку, певно не ждали б. Але один погляд в сторону Лілієна, довкола якого стояв вельми поважний гурток, зрештою непевність, по чиєму боці більшість і чи, забіраючися, не стали би в меншости та чи не осмішили би себе — наказували їм лишитися, слухати і — мовчати. На всякий спосіб, коли вже погрожують, що почнуть обжаловувати й подавати джерела, то не на вітер. Краще вже почути на власні уха все, що говоритиметься, ніж розвідуватися від инчих.

Все промовляло за тим, щоб оставатися і хіба — легковажити бесідника.

Хто підсвистував собі, хто чистив ножиком нігті, хто розмовляв півголосом із сусідом, або робив зїдливі замітки під адресою якогось таємничого трибуналу...

Але це не трівало довго.

Коли Лілієн почав вичислювати події так, як їх собі списав, то, хоч не подавав імен, настала гробова мовчанка. Можна було завважати, як тут і там приблідло лице, у де-яких зовсім сполотніло. Оці живі люди перемінювалися в бліді марморні статуї без руху, без життя, навіть віддих позапірали в грудях.

Заперло віддих також і Соколюкові. Він тільки водив неповорушно очима по лицях людей, більш підозрілих про ріжні безправства, слідив вираз їх очей. Скілька разів

здавалося йому, що на цьому чи тому лиці перелетіла искра, запалила лице полумям і вмить, щезаючи, забрала всю кров із нього. У трупів перемінювала оці постаті, такі ще бундючні донедавна.

То як під ударом страшного, ненадійного горя людина перестає бути паном своїх нервів, так цей та той, коли заскочив його власний прогріх, висказаний у вигляді голої правди, безпощадно, брутально — затрачував свідомість свого становища і, мов прибитий важким обухом, шептав безпомічно на дні душі своєї із запертим віддихом:

— Пропало!

І тільки згодом, коли град обжалувань сипався далі із уст Лілієна, обжалувань, звернених уже до инчих осіб, важкий камінь спадав із грудей тих, що свої прогріхи вже почули давніще. Вони відзискували силу панування над собою, вертала їм певність себе, починали навіть посміхатися — криво, дозволяли собі врешті крутити головою, виявляючи погорду до бесідника і до тих, що стояли за ним.

*

А Соколюк бентежився раз-у-раз більше. То чув биття свого серця так голосно, що, бачилось йому, не могли не чути цього її

сусіди, то знову воно завмірало. Перелетів скілька разів своїми очима крізь лице Вюна — спокійне, певне себе, свобідне.

Коли б він був речником цього гуртка, а не Лілієн, здається, не міг би проголосити останнього обжалування. Бачиться, проковтнув би його. Не знає, чи краще, що не він, тільки Лілієн заступає їх справу. Ах, коли б уже минулося!

Та ось, мов грім, ударили в нього власні його слова, здавалось, навіть ним самим тут проголошені. Його тон, його тремтіння голосу, його непевність, збентеження.

А враз із цим сильний рух Вюна на кріслі.

Таке це було для Вюна неждане, що, здавалось, схопиться, провалить Лілієна на місці.

„Неждане!“ Коли можна так назвати те, на що ждеться довго, що повинно, мусить прийти і — не приходить. І тільки тоді, коли не то, що не дожидаємося, коли ми вже забули про нього, та вже зовсім не бажаємо собі його, — воно приходить. Таке несподіване, неждане!

Бо годі сказати, щоб Вюн був такий певний себе. Він від самого початку сподівався, що його прогріхи вийдуть тут теж на верх і то одні між першими. Та довго дожидався надармо. Чим далі — він почав заспокоюватися. Впевнив себе навіть у душі, що смішне те його стривоження. Він же ж

так розумно уладжується, що ніхто не міг би кинути на нього й тіни підозріння.

В перших роках своєї служби він сильно боявся наслідків своїх зловживань. Тремтів на саму згадку, що вилетить із служби. Брав гроші й дарунки, тільки так обережно, що не то доказу, але й підозріння ніхто не міг мати. Потім він привик уже до цього. Склав собі цілу систему. Робив усе дуже зручно, але щоб мав ховатися — ні! Він умів навіть показати, про що йде, тільки, що ніхто не міг би його зловити.

Коли заспокоїв свої нерви після першого враження, почав слухати залюбки, які то провини закидаються його товаришам. Сміявся з них із щирої душі. Всіми нервами стривоженої душі сміявся. Кожний мяз його лиця тремтів од душевного сміху, сміялися уста, викривлені погордою, очі хитрі, рухливі, певні себе — теж сміялися, кожним своїм поглядом.

Аж тут зненацька удар і то з того боку, звідки найменш міг сподіватися.

Годі собі уявити його зачудування, коли той удар прибив його голову.

Соколюкові жалко стало цієї людини. Він тепер більш, чим коли, відчув, яким колючим терням вистелений шлях до правди. Не знав, як хто, але він під цю хвилину терпів сильніще, ніж ті, що проти них

верталися обжалування. Вони почули те, на що приготовлювались в-одно тоді, коли купались у брудах своїх нечистих діл. Почули це зрештою у добірному товаристві. А він? Погнувся під вагою обовязку, що його взяв самохіть на свої плечі.

Лілієн скінчив. Запанувала тиша. Ніхто не мав охоти відзиватися.

Аж перебив її директор. Він встав, насунув на лице хмару пригноблення і почав поважним голосом...

Його просили, як приватного члена збору, на сходини. І він прийшов у цьому характері. Думав, що якась нарада. Але тут подано таку повінь страшних обжалувань, що й десятої частини було б доволі, щоб цього не залишати. Він не може зрозуміти, чому вони відразу не подали назвищ.

Свою промову закінчив зручною фразою:

— Я скидаю маску приватного члена сходин і виступаю тепер у характері директора інституції.

Його слова кинули яркий сніп світла на всю цю справу. Додали їй блеску урядового діла, оточили її повагою урядовецької протекції. Всіх очі звернулися на випростованого, могутнього у своїй власти, директора.

А директор, виждавши на враження своїх слів, говорить далі:

— Панове подали такі важкі обжалуван-

ня, що ні одно не може залишитися нерозсліджене. Я взиваю панів, як директор цієї інституції, а в першій мірі пана Лілієна, щоб до завтра подали докладні дані що до кожного випадку: хто, де, й коли? В противному разі панів жде дисциплінарка. Панове не бачать, що, коли це правда — ми летимо в пропасть руїни!

Слова директора зробили пригноблююче враження. Ті, що їх діла зустрілися з осудом товаришів, були вже й так сильно збентежені. Одно тільки розважувало їх: затаєння імен. Тепер іще дожидалися, яке становище займе директор. Вони, що правда, були майже певні, що не инакше, як це сталося. Але все ж таки тверді слова директора, його погрози — стрівожили їх.

І які вдячні вони були Лілієнові, коли він заявив, що імен подати не можуть. Це був з їх сторони відрух самооборони — але ніяким способом не задумували переслідувати товаришів.

— Ми, — мовить врешті, — не були на це приготовані. Коли б ми знали, що так станеться — не були б піднімали цього питання.

Директор вибухнув:

— Як вони можуть казати, що неприготовані? Не хочуть подати імен? Хіба не розуміють ваги своїх слів? Адже ж вони виразно сказали, що є між ними одиниця, яка

прилюдно хвалиться своїм злочином. Це вже не нахабство, це вже не цинізм — це закамяніліcть у злочині, це сміливий крок злочинця, певного безкарности! Коли б вони хотіли далі укривати його, мусілось би до них самих віднести їх слова. Всіх їх поставити із цим злочинцем на одну дошку.

Лілієна першого предложив би директор до звільнення, як людину, що держить у своїх руках усі нитки початку розкладу інституції і затаює їх.

Це вже було далеко небажане для ініціяторів. А ось на зовсім новий шлях повернув усе діло старенький товариш, що почав говорити тремтючим голосом:

— Панове не оглянулися, може, що узагальнюючи обжалування, кинули підозріння не тільки на кожного, хто не був з вами, але й на самих себе. Бо я, наприклад, не знаю, хто з вас веде все те діло. А з другої сторони не схочете, панове товариші, щоб ці страшні обжалування впали і на мою голову. Бо коли говорите загально, — що я в такім разі можу мати на свою оборону? Яким способом я докажу суспільности, що це не до мене відноситься? Як переконаю людей, що це не мої провини?

Лілієн перебив його слова і признав йому велику правду. Несила було слухати ці жалі старого товариша. Але цим його не заспокоїв.

— Панове не схочуть, — продовжує слізно старий, — щоб я, людина над гробом, лишався, обжалуваний за злочинну роботу. Я нікому в очі не міг би отверто поглянути... Я й так не вірю своїм ухам, чи правда це, чи це тільки поганий сон. Який болючий кінцевий акорд винесу на відхідньому із служби!

— Пан секретар простить! Нам дуже жалко, що такі почування зродилися в вашій душі. Це справді траґедія нашого діла.

Тепер уже не було сумніву, що Соколюк і товариші мусять подати імена хоч би через те, щоб тінь підозріння не падала на неповинних.

Того, що правда, вони не передбачували.

Пішли.

Що й Соколюк має подати назвище свого друга, про це він у цій хвилині не думав.

Пожиття їх після сходин ставало дуже несмачне. Поміж людьми, розріжненими й без того з огляду на політичні і службові відносини,— настало тепер повне товариське розладдя.

Коли гурт тих, що піднялися просвіжувати повітря, почав збіратися на дальшу нараду, останні не знали, що їм робити. Бачили, що це не пережовки. Як там не буде, а все ж таки не може бути добре. Почали голосно критикувати такий нетакт, закидували недвозначно шпіонажу й денунціяцію, погрожували зірванням товариських відносин із тими — блазнями. Прощалися й назад верталися. Не мали відваги йти додому у такому настроєві. Дожидалися якого небудь прояснення. Тільки, що ніхто не мав відваги зачинати розмову з клеветниками.

А вони не надумувалися довго. Рішили зібратися зараз у бюрі Говорка.

Коли перше всякий оберігав, як найбільшу таємницю, все те, що знав про неправильне поводіння товариша, і не так уже саму подію, як радше імя виновника, то тепер напала всіх гарячка, щоб скинути з себе боржій вагу таємниці.

Більшість назвищ людей, що про них безіменно говорилося сьогодня, не були ні для кого таємницею — все ж таки той, хто оповів яку подію, уважав себе за неї відповідальним, і тепер хотів скинути із себе цю відповідальність по змозі як найхутше.

Дожидалися тільки Лілієна.

— Де він?

— Хтось його задержав.

— Що тепер буде з того всього?

— Побачимо.

— Буде те, що вже давно повинно було статися.

— Прочиститься повітря, буде лекше дихати.

— Чи є на все докази?

— Є. А як не буде на що певного доказу, занотувати це як поголоску.

— Тут є вмішаних багато осіб із громадянства. Чи схочуть потвердити.

— Мусять.

— А як це не все правда?

— Опиняться перед судом. Нехай не ширять неправди. Хто завинив, нехай потерпить. Потвердять — відповідатиме виновник, а не потвердять, нехай відповідають за клевету.

Не приходило їм на думку, що є такі речі, що про них усі знають, що про них усі балакатимуть у голос, а яких не всилі доказати.

— Сяк чи так — повітря проясниться.

— Але де Лілєн? Пора б нам забіратися до діла. Пізня година!

— Лілєн ходить по коридорі із Вюном, — замітив Соколюк, що вже довший час нетерпеливився, побачивши нараду цих двох товаришів.

— Кликати!

Хтось одчинив двері і крикнув на ввесь голос:

— Лілєн!

— Зараз іду.

— Ходи ж бо! Ждуть на тебе!

Почали наново передумувати неясні, непевні думки й висказувати свої погляди в урваних, недокінчених реченнях.

Ждали на Лілєна.

А Лілєн, хоч як бажав, не всилі був вирватися з рук Вюна.

*

Коли він виходив, останній із свого гурта, з залі, якась кріпка рука вчепилася за його рамя, задержала його.

— Товаришу, — почав схвильованим голосом Вюн. — Що це ви робите?

— Не бачили, добродію?

— Бачив, але нічого не розумію. Хто душею цього всього?

— Всі ми.

— Чи не було нічого способу для поладнання справи?

— Видно, що не було! — відрубав Лілієн. — Дозволите, я кваплюся.

Але Вюн і не думав відчепитися. Зловив Лілієна із усієї сили за рамя й ходив із ним по коридорі сюди то туди. Хто б бачив їх, як прохожалися так попід руки, думав би, що ведуть найсердечнішу розмову. Так гарно намагався забезпечитись Вюн і задержати вигляд рівноваги.

Тільки це йому не щастило. Його голос ставав, чим більш, нервовий, очі палали дикою злобою, дарма, що намагався заховати свої почування. Коли Лілієн хотів вирватись від нього, Вюн задержував його насилу і плів щось таке ні це, ні те, що Лілієн починав жахатися від його голосу, від його рухів, блеску його зіниць.

Нарешті Вюн прохрипів далеким якимсь голосом:

— Хто то признався, що бере, бо мусить брати?

Лілієн був уже в себе вдома.

— Не знаю, — відповів.

— Знаєте, не крутіть.

— Даю вам слово, що ми говорили про все довірочно, без подавання імен.

— А хто ж розповів вам про це?

— Також не тямлю.

— Соколюк.

— Запевняю вас, що нічого не знаю.

— Пане товаришу, це неправда! — гримнув Вюн. — Знаєте, тільки не хочете сказати.

— Рішучо не знаю. Та її не маю часу. І не думаю слухати від вас грубостей.

Як раз його покликали.

— Зараз іду, — крикнув. — Ну, бачите, там ждуть на мене. Іду, йду.

Хотів вирвати рамя. Вюн здержав його, неначе кліщами.

— Куди їдете? — поспитав нервово Вюн.

— Йду на нараду.

— Напятнувати по імени хабарників? — хрипів зїдливо.

— Напятнувати по імени хабарників. Нема ради.

— Лайдаків, харцизів, виродів, хунхузів... — добірав відповідних слів, до свого горляного хрипіння, до їдкого жару очей, звірського скорчу лиця.

— Чого ви присікались до мене? — намагався вихопити своє рамя із Вюнової руки Лілієн. Він не на жарти стривожився. Стало йому моторошно борікатися у вечірніх сутіннях глухого коридора із роззвіреною людиною.

— На гак їх, усіх хабарників, вивішати, як собак! — ледви харкотів Вюн.

Лілієн сіпнув з усієї сили рамям; а коли не міг його визволити, крикнув:

— Пустіть! Що це? Напад?

Його крик покотився луною по пустих коридорах, перекидаючися з одного на другий. Лілієн жахнувся. Стрівожився і Вюн, але із зовсім иншої причини. Привів його до памяти його власний крик — не так крик, як радше гомін того крику.

Він перейшов за цей короткий час скілька стадій розвитку своїх почувань. Коли почув на сходинах удар, звернений до себе, скипів, не міг отямитися. Потім почав збірати свої думки, роздумувати, яким способом міг би вибристи з халепи. Довго не міг нічого придумати, тим більш, що не знав, як стоїть справа. Що це про нього бесіда, він не сумнівався ні на хвилину. Що вичислять і його імя, теж був того певен. А які це матиме наслідки, бачив дуже добре із слів директора.

Треба якось запобігти лихові.

Вхопився за Лілієна. Хотів лагідно сказати те, що задумав. Але й не стямився, коли скипів, розскаженів, стратив силу панування над своїми нервами. Аж тепер цей гомін, що покотився поміж пусті глухі мури, спамятав його. Він побачив, як сильно осмішив себе. Це ще більш збентежило його. Пробував направити погане враження. Та

вже йому не поталанило. Почав звільнювати трохи від свого устиску рамя Лілєна, але вмить здавив його ще кріпше й прохрипів:

— Той добродій, що то, як кажете, признався, що бере, бо мусить брати, — це був я! Розумієте? Я! То вам сам кажу. Я справді говорив так. Тільки я тому не винен, що слухав того ідіот! Не моя вина, що хтось не вміє відріжнити жарту від правди! Я жартував, а той ідіот, той туман зробив з того чорт зна що! Можете це заявити своєму трибуналові!

Пустив його рамя, навіть шпурнув ним і пішов своєю пяною ходою, не прощаючися.

*

Докраю роздратований влетів Лілєн до кімнати. Тут оточили його й почали приналювати. Говорко засвітив ґаз. Спізнена пора. Люди потомлені, хочуть забіратися додому.

Ніхто не здержував себе.

Лілєн відчитував свої записки. Імя товарища, а подекуди й свідків кидало двох, трьох і більше. Виявилося, що таємниця кожного з них була публичною таємницею. Всі знали, про кого бесіда.

Зазначення осіб і обставин до вичислених

події не трівало довше, ніж вагання, коли роздумували, чи братися до цього діла, чи залишити його.

Відчували якесь притаєне вдовілля з того приводу, що готово дістатися кожному по заслузі. Не мали найменчого жалю, ніяких сумнівів, ні дрібки співчуття для людей, товаришів праці, для їх семї. Що найбільше всякий роздумував, чи достаточно умотивовано обжалування. Коли ні, зачислювано обжалування до поголосок.

Нарешті прийшли до останньої точки.

— Хто подав цю подію?

Мовчанка.

— Ну, хто ж це сказав? Ага! Соколюк. Кажи ж, хто то бере, бо мусить брати?

Соколюк проситься:

— Товариші, дозвольте, що я замовчу про це. Це була приватна розмова. Я не можу подати цього до відома. Мушу призадуматися...

Що він хотів цим осягти — не знав. Досить, що хотів відложити справу як найдалі. Що правда, майже соромився своєї слабости. Ніколи не думав, щоб міг бути такий далекий від осягнення повної гармонії в своїй душі.

Він уважав себе безмежно нещасливим. Рожеве, повне надії сяйво щастя її сили та спокою духа вкрилося туманом густої непробитої імли.

Був під цю хвилину подібний до чоловіка, що, певний себе, пустився відважно понад безодню по линві, а посеред дороги жахнувся від свого вчинку. Тьмою заступило йому в ту ж мить очі. Чорна безодня і хитка линва, сонящній світ і сотні-тисячі глядачів — все те почало кружляти у шаленому танці перед його очима. Усе сплітається в його мізкові у велита-потвору, що наставилася проглотнути і його і ту слабку линву-опору і ввесь світ довкола нього, та понести у безвісти. Він наближається у безтямній роскоші до дна безодні, наїженої гострими гранчастими скелями. А супроводить його дикий рев глядачів і гіркі стогони його долі…

До малої дитини був він подібний, що простягла свої дрібні рученята, щоб захопити ними повнолиций місяць. А старий цинік посміхається із сердешного дитяти, моргає своїми пісними очима, скріпляє принаду, двоїть розчарування.

Задумав правді на пяти наступити… Розвіялася облуда, у його серці заревів розбільний насміх…

Нікуди очей заховати, нічим рану серця затановити…

А правда, що за нею він у світ погнався, кинула ним до землі.

Не може, не може сказати.

Проситься як дитина.

Вони купалися. Настрій був свобідний. Говорилося, не роздумуючи над наслідками. Так було там гарно, що годі було брехати перед самим собою.

І він згадав про це на нараді, щоб поправити людину — але не думав її нищити. Їх вяжуть нитки дружби...

— І ми своїх другів не зберігали! — почув Соколюк глухий протест.

— Я бачу, я бачу... Я розумію вас, але й ви зрозумійте мене. Ви говорите про такі речі, які ми всі знаємо. Вони всім відомі. А я маю зрадити таємницю довірочної розмови. Чи маєте право жадати цього від мене?

— Мусимо жадати, бо директор, як раз, на це поклав велику вагу.

— Скажіть, благаю вас, пробіг, хто з вас зрадив би таємницю розмови, веденої в чиємусь домі, або в тісному дружньому гуртку? Хто переповів би приватну розмову для урядових цілей?

Мовчанка залягла кімнату. Очі товаришів блукали, щоб не зустрічатися одні з одними.

А Соколюк оправдувався:

Він і так забагато сказав! Не повинен і того був зраджувати.

Читав в очах товаришів, що притакували йому. Ніхто з них не зробив би був цього. Та він хотів оправдати свій вчинок.

Думав: заверне людину з хибної дороги.

Зрештою — слово чести. А на це не звернув уваги, що не сміє про те знати.

Просився. Благав їх.

Ніхто з них крім нього не чув. Як він виглядатиме в очах друга? Що його приятель подумає собі про нього?

Почувалося сильне враження велитенської провини Соколюка. Йому не важився б ніхто сказати цього, але всі жалували його, що так не вміє задержати міри, що можна, чого не можна.

Пощо він говорив це? Адже ж ніхто не тягнув його за язик. Міг мовчати. І повинен був мовчати. Ніхто не потребував знати.

Тепер? — О це вже инча річ. Тепер він мусить сказати, хоч би там що! Це ж найважніще питання під цю пору. Вони вирвуть йому відповідь із дна душі.

Але пощо він вихоплювався з цим. Це ж очевидно — донос!

А Соколюк мав свідомість таких почувань своїх товаришів. Він знав, що инакше про нього не можуть думати. Але й те бачив, що не випустять його з рук. Мусить довести діло до кінця.

А тим часом найбільш боліло його почуття опущення, самоти. У нього була певність, що коли чиє, то Вюнове імя посиплеться тут із уст усіх. А вийшло навпаки. Як ні слухав, як ні ждав на це — надармо.

Він, він один, друг його, кидає його в пропасть. Коли б він мовчав, — і тінь підозріння не впала б на Вюна, а ще й після такого прочищення повітря.

І ось нова страшна думка запала йому в голову. А що, як він помиляється? Як Вюн справді невинний? Як це був свобідний жарт? Як це був навіть насміх? Що дав би він за це, щоб тепер, тепер, у цю хвилину заглянути Вюнові в лице, вирвати йому крізь очі правду із дна серця. О! Він напевно добув би її із найтайніщих закутин Вюнової душі.

Як дуже болів душею у цій хвилині, що злегковажив коли небудь нагоду заглянути правді з рішучим допитом в очі! Як бажана була б для нього правда під цю хвилину!

А він таки не може помилятися.

Посеред моря сумнівів, посеред нестерпної боротьби із ними, вирвалося йому благальне питання:

— Що ж ви радите мені зробити?

У відповідь чути звідусіль неублагане:

— Сказати! Мусиш сказати!

— А хто ж із вас на моєму місці сказав би? — благає.

Знов мовчанка була одинокою відповіддю.

— Значить, ніхто не сказав би! Значить, я страшно погане діло зробив! Тепер вас

розумію. Дякую вам. Ваша мовчанка більш говорить, ніж могли б сказати слова ваші.

Почали вговорювати його. Почали переконувати, що мусить це зробити.

*

Соколюк мовчав.

Дивився то на цього то на того — ні звідки ні найменчої поради.

Аж ось спиняються його очі на сумному лиці Смоли. Ось, де рятунок для нього! — подумав.

Звертається до цього мовчаливого свідка усієї події із розбільним питанням:

— А що ви мені радите, пане товаришу? Як ви зробили би на моєму місці?

Смолу запросили, їдучи на нараду, щоб досвідом своїм був їм помічний. Він стояв осторонь увесь час і курив папіроску одну за одною. Поки вичислювали без надуми імена ріжних осіб та цифри грошей, він слухав байдужно, але як Соколюк став проситися, як почав розкривати біль своєї душі, він почув співчуття до нього. Жалко йому стало людини, що самохіть ускочила в таке безвихідне становище. Та він не хотів вторкатися в несвоє діло. Тепер, коли його поспитали про раду, він підійшов ближче та став говорити тихим голосом:

— Як я зробив би — не знаю. Знаю тільки те, як я зробив уже раз і можу вам розповісти всю свою пригоду, — ураз із наслідками.

Вернувся думками до давно минулої події, яка, як впевняв, спричинила те, що посивів перед часом. Розігралася вона теж серед приблизно зовсім подібних обставин. Теж такі сходини, щось в роді слова чести і дуже анальоґічна пригода його з тим, що переживає Соколюк.

Це було давно. Ще як Смола був учителем ґімназії. Склалася тоді подія, яка вплинула на дальше його життя, яка викинула його із вибраного ним шляху життя. Приневолила покинути учительське звання, змінити поле своєї праці, своє оточення.

Почали слухати його з великим зацікавленням. Знали про те, що він був колись славним педаґоґом, мали нераз нагоду чути слова признання від його давніх учнів. Тільки не розуміли, через що він розпрощався із своїм званням. Не сміли розпитувати його — і він нерадо розкривав таємниці своєї душі.

Потопаючи у далеких спомипах, здирає заслону із свого минулого...

Балакає слабим, непевним голосом, який тремтить йому із зворушення...

Якось з початку одного року молодий

правник, давній його учень, прохав його, щоб дав йому яку лекцію. Сам не мав, але сказав про це товаришам. Між инчим і Барилкові. Цей мав, як раз, якусь лекцію. Не розпитуючися ближче, післав Смола того правника до Барилка і про всю цю дрібничку зараз же й забув.

Аж ось десь на тиждень перед кінцем року зустрічає його той правник.

— Недобре, пане професор!

— Що ж вам допкулює?

— Недобре, мовлю, зо мною.

— Впали при іспиті? — посміхнувся я.

— Коли б тільки це — то б байка! Всякий може провалитися при іспиті. Але от, не хоче Барилко заплатити за лекцію.

— За яку лекцію?

— А ту, що пан професор мені порадили. І почав розповідати, що вчив увесь рік якогось приватиста, селянського сина. Приготовляв його до іспиту з четвертої кляси. Барилко платив йому за нього по шістьдесять корон у місяць.

— Добре платив, — замітив я.

— Але за останніх чотирі місяці не дав ані сотика.

— Може батько не прислав іще?... А здав хлопець?

— Та не здав. Я відразу казав, що нема ані гадки, щоб за рік переробити третю і

четверту клясу. Це останній туман. Але Барилко в-одно своє: „Ви, добродію, не питайте! Платять, то вчіть!“... І я вчив. Вчив, скільки сили.

— То може справді бути клопіт, — боронив я Барилка. — Може батько не схоче тепер заплатити...

— Але ж батько вже давно заплатив.

— То й Барилко вам заплатить. Може хвилево не має...

— Та, знають пан професор, то дуже заплутана історія із цими грішми. Був тут якось недавно батько мого учня, гарний господар, дукар... Я говорю йому, щоб мені заплатив за чотирі місяці. А він мені ось що: „Паничу мій, та я платив панові професорові Барилкові по двісті корон у місяць. За шість місяців заплатив. Адже це гріш! Я таки, славити бога, не можу сказати, щоб був уже останній, але тисяч двісті корон, то й у мене гроші!

Я платив великі гроші, але думав, що пан Барилко буде сам учити. А де ж би я на таке писався, щоб він вам передав науку мого сина за тридцять левів в місяць, Але як я побачив, що він сам не вчить, а як ще ви сказали мені, що нема великої надії, щоб хлопець здав, та й я вже не знав, що робити. Плюнув би я на всю цю справу, шкода, думаю, того, що вже викинув. Пла-

тити на пусто-дурно — мене знов шкода! Що я собі голови не наломив! А в тім думаю: Нехай учиться. Буде що з того, добре, а не буде — моя втрата. Та й учився. А як вивчився — сами знаєте! Не міг він мені зараз першого місяця сказати, що ніщо з того не буде! Був би я не коштився! Та й знаєте, який я маю ще з того клопіт? Барилко завдав мене до суду. Ви чули таке? Я платив йому за останніх чотирі місяці по сто корон, а він запізвав мене до суду, щоб я доплатив йому ще чотириста корон. Чи не публіка то? Та й вам, чую, не заплатив за чотирі місяці! Та то правда, що я йому не доплатив, але защо ж тут платити? Та то не досить уже й того, що я дав? Та ж то, милий боже! Чи ж це мало? Та й коли б хоч було що з того! Та ж то треба мати якесь серце! Та де ж таки зараз шкіру злупити!“

Ішли ми мовчки, прибиті вражінням жалів мужика.

— Кажу вам, пане професор, — перебив мовчанку студент, — то аж гірко було дивитися на того нещасного батька. Плати за удержання сина в місті, плати за лекцію, а тепер ще світи очима перед судом за чотириста корон доплати. Він аж плакав, що не йде йому вже так про гроші, як про той сором — на все село.

— Розуміється, — буркнув я, жаліючи, що хоч несвідомо, все ж таки причинився до того.

— А що ж я тепер маю робити? Змарнував чотирі місяці, нічого не заробив, тепер настають ферії, потім маю їхати до іспиту. А гроші або дістану, або ні. Радьте мені, пане професор, що маю робити?

— Мусите дістати! — заявив я йому. Супроти оцього студента я вже без сумніву мав деякі зобовязання.

— Та як дістану?

— Підіть до адвоката, нехай і пішле Барилкові лист із своєї канцелярії за доплату двісті сорок корон. Не поможе, будемо радитися, що далі робити. Гроші дістанете, хоч би треба позивати.

— Добре. Зроблю, як пан професор мені радять.

Як раз незабаром випала конференція. Щось таке саме прочищування повітря. Смола вважав поводіння Барилка скандальним.

— І я, — мовить Смола далі, — не міг рішитися, чи зрадити назвище свого товариша, чи замовчати... Та він був спритніщий, як хто би думав. Пішов сам до директора ґімназії, заявив, що це він мав ту лекцію, тільки, як казав, він учив за решту грошей латини. Я міг присягати, що він одного тижня не вчив — та бог із ним! Я лишив

це на його сумління! А знаєте, які були наслідки? Барилка перенесли, він продав свою хату, побудовану за хабарі, заробив на ній добре, а я, завдяки заходам його і його приятелів, остався донощиком не тільки в нашому місті, але й на всю околицю.

Смола замовк. Похнюпив голову, немов звалився на неї наново старий тягар його болю.

Та ось, коли всі мовчали, він почував себе в обовязку доповісти свою історію до кінця.

Де він не зустрічався із байками на тему цієї їх акції!... Як він не виходив у цих оповіданнях! Чи може собі це хто уявити? Він просив, щоб його перенесли із того міста, вносив прохання, їздив, благав — не помагало. Ніби то когось болить, що там хтось терпить під докорами людської опінії? Що хтось не через дрібничку, не через особисту справу потерпів? Люди глухі на слова инчих. Його полишили на дотеперішньому місці, як би для відстрашаючого прикладу! А тут — куди не рушиться: донощик, шпіон! І він мусів зробити те, про що ні снилося йому, ні думалося! Мусів покинути глухе провінціональне містечко, але мусів залишити його ураз із дорогою для нього працею. І ледви тут згубився.

Оповідання Смоли навіяло смутку на лиця всіх присутних. Всякий з них почав відно-

сити до себе ці слова — дошукувався в них оцінки свого вчинку.

Ще тим більш ставало їм гірко, коли згадали, яке самітне життя веде цей їх товариш, як він відчужується від людей. Як багато говорили їм ці гіркі слова доктора Смоли. Чи як би це віщування для їх будуччини?

— Панове, може, й не призадумуєтеся, який це грізний опир — людська опінія, — неначе б вгадував їх думки, мовить Смола далі. — Кожне ваше діло судять зовсім инакше, ніж ви його бачите! Ви, пане товаришу Соколюк, не думайте собі, що ваше діло таке невинне! Ви, що не кажіть, що не робіть, донощиком останетеся раз на все. Це дуже непрпємна справа. Замало то ще мати відвагу рушити гніздо шершнів — треба було згори роздумати, чи матимете силу перенести їдь їх жала. А того, як шершні жалять, ви собі не легковажте. Мені вас дуже жаль, пане Соколюк.

— Не журіться, пане доктор. Я перетерплю усе, а поки що послухаю вашої поради і не скажу, хто це такий.

— Я не даю вам ніякої поради.

— Вона сама виходить із ваших слів.

Глибока мовчанка запала після оповідання Смоли. Багато річей видавалося тепер молодим загорільцям не такими, як перед скількома хвилинами. Багато дечого про-

мовчали б вони тепер із того, що з таким запалом проголошували. Свідчила про це та вимовна, задовга мовчанка, перериваная коротками зітханнями.

І знову перебив її Смола, та не так, як бажалось би. Він став говорити помалу, ніби то до себе — сповідатися із своїх довго передумуваних дум.

— Донощицтво — це такий страшний суспільний ворог, що вистарчить кинути те слово, щоб засліпити, заглушити ним слухача. Почувши його, він стає ні на що вже не вразливий. Не питає: що? як? серед яких обставин?... Не дошукується, чи дійсно це правда? В безкритичности своїй він десять раз волить кинути каменем на „донощика“, ніж один раз, але поважно, призадуматися, чи не зроблено тому „донощикові“ страшної кривди?...

— Пане доктор, — перебив йому Соколюк дальші думки-речі. — Ви мене не переконуйте. Я ні защо в світі не скажу імени дотичного добродія. Не тому, щоб мав боятися закиду донощицтва. Але тому, що не хочу зрадити таємниці приватної розмови. І то головно тому, що з цього задумує власть зробити предмет урядового доходження.

— Можеш не казати, — перебив Соколюкові Лілієн. — Від тебе цього навіть не домагаємося. Ти звязаний дружніми відноси-

нами — мовчи собі. Але знайдеться такий, що знає про те теж, та не матиме ніяких вагань.

— Ти? — простогнав Соколюк.

— Я! — сказав твердо Лілієн. — Коли хочете знати хто це, я скажу вам...

— Мовчи! — крикнув Соколюк.

— Це Вюн.

Сподівалися того. Не викликали ці слова навіть звичайного счудування.

— Він, як раз, сказав мені це сам. Тільки мовив, що він насміхався з Соколюка. А ти, — тут звернувся він до Соколюка, — взяв це за правду.

І розповів усю свою розмову з Вюном.

*

Соколюка вивело це оповідання з рівноваги.

— Коли так, то й я не буду мовчати, — промовив, як скінчив Лілієн. — Так, це Вюн. Тільки те, що він розповідав, було сказане зовсім поважно. За правду своїх слів ручу й відповідаю.

Переміна, що довершилася в души Соколюка, була виливом неправди, якою зачав воювати Вюн.

Умить пригадався Соколюкові той цинічний вираз лиця, той дикий регіт, що ним привітав Вюн його погрозу. Тепер він зро-

бив, як обіцяв. Розповідатиме, що насміявся з Соколюка, одурив його, довів його до безтямного вчинку: за жарт — навести на голову товарища-приятеля — поліцію. Уявив собі небажані, просто страшні для себе наслідки подвійної гри Вюна.

Тепер уже всі почування його душі звелися до одного: бажання розкрити правду, здемаскувати двоїчність товариша. Чим ближчий був йому досі Вюн, тим далі станув від нього тепер, тим завзятіще постановив Соколюк покінчити із ним.

В його душі прокинувся з важкою силою інстинкт самооборони, який не знає, що таке дружба, що таке приятелі, не розбірається в тому, що таке донос, прокинулася в його душі жадоба розкрити правду у всій її наготі, без огляду на бажані або небажані наслідки, без огляду на те, яке це зробить враження на оточення.

Хотів запалити ясне світло правди і в його проміннні станути чистий і праведний у почуваннях своєї душі. Боронився усією своєю силою перед опиром брехні, який вдарив щелепами свого кістяка над його головою.

Коли списали все, як слід, і доручили виготовлення відповідного письма, стали розходитися пізно ввечері.

Соколюк вертався додому зовсім заспокоєний.

Найближчий день був призначений на виїзд у гори.

Соколюкові зачиналася відпустка. Він не хотів ні дня довше оставатися в цьому морі боротьби, сумнівів, зневірря, посеред розбурханих хвиль пристрастей. Тут, в осередку розворушеного гнізда шершнів, на кожному ступні мусів би прислухатися до прерізних голосів критики свого вчинку, пурятися в безмірі контрастів почувань і осудів. Замісць, щоб міг прийти нарешті до рівноваги духа, доводилось би йому в-одно розривати свіжі рани...

Бо той його спокій — то далеко не рівновага духа. Найменча дрібничка, найневиннійша розмова, якась ненадійна зустріч ворушили його душу до дна, поликували до життя приспані нерви, кидали його у вир спінених хвиль міркувань, оживлювали той вулькан кипучого вогню боротьби, що був на хвилину притих.

Коли заперлися за ним і за семєю двері залізничого возу, і поїзд почав рівним одностайним грюкотом нести його далеко від місця останніх подій, одітхнув із глибини душі, замикаючи у цьому стогоні увесь тя-

гар свого болю її визволюючи придавлені на самому дні серця почування жадоби щастя, роскоші, уживання віддиху повними грудьми.

Його мізок розпався на міліони атомів. Кожний із них, укладаючися до лінивого пів-сну, ворушив на мить кінчини нервів, спливався з инчими в далекі відблиски давно минулих подій. Витворювався в його души дивний стан повного отупіння, з якого виривав його тільки в ряди-годи сильніщий рух то цього то того нерву, де-коли виразніщий блеск цієї або тої події, одного або другого почування.

Попадаючи в отупіння нервів, Соколюк скорявся несвідомо впливам життя, що ворушилося довкола нього. Розмовляв із дружиною, відповідав на щебетання дітвори. Тримав старшого синка на колінах і пояснював йому все, що бачили довкола.

Можна було думати, що брав живу участь. у всьому, що діялося круг нього. І це була подекуди правда. Тільки участь його в цьому житті була зовсім механічна. Душа почала дрімати.

*

Минали станції за станціями. Пливли посеред піль розлогих. Його очі блукалися

то по ланах, то спинялися на вузьких нивах, мережаних зеленими мережками меж, схвильованих мілкими борознами в вузесенькі ленти-загони.

На оцих загонах комірників він спинявся очима на що раз то инчих барвах. Що загін — то инче збіжжя, що пів загону — то инча огородина. Там картоплі загінчик, там грядка льону, там пів загінчика кукурудзи, трохи фасолі, буряків... На одній ниві понасівали та понасаджували усякої всячини.

Що в пана лани-ланезні, що в господарів розлогі ниви, оце в комірника на одній нивці, на пів-загонах, на четвертинках, на вузьких грядочках...

Почала ворушитися незамітно душа Соколюка й собі блукатися по цих полях розлогих. Із нив перекидалася на села, входила у сельські хати й прислухалася до живчика життя мешканців цих хатин.

Усюди — чи в багацькій господарській хаті, чи в комірницькій семї, він попадав на однакове селянське життя. Те саме всюди горе, нужда, скрізь така сама боротьба за шматок землі, коли не за ложку страви, ненависть поміж рідними, ненависть комірників до господарів, багачів одних до одних, а всіх укупі до попа, до пана, до школи, уряду... Яке воно, те життя, далеке від леліяного його душею життя свобідної людини.

Навіть оці читальники, Січовики, патріоти, борці, аґітатори — цей найчільніщий гурток сельських провідників — на якому вони стоять рівні? Скільки то ще століть минеться, поки вони станугь на висоті думок двадцятого віку? В котрому столітті вони тепер живуть своїм духовим розвитком? Чи ж не цілі століття, коли не тисячі років позад сьогочасного розвитку людської думки?

Не повертаються усі їх зусилля тільки на забезпечення матеріяльного достатку, коли про достаток у них можна говорити; — радше матеріяльного прожитку? А коли ворушиться в них думка, то хіба ж і вона теж не повертаєть́ся в напрямку тих же матеріялістичних змагань?

Та й чи тільки у селян? — подумав гірко. — А в них, у тої, так званої, міської інтеліґенції?

Перед його очима випринули, як живі, усі події останніх днів, усі „герої“ тих подій, уся мізерія урядовецького життя, цеї, як вона називає себе „інтеліґенції“.

Стрепенувся. Хотів відогнати од себе примари. Одвернув очі од вікна, почав звертати увагу на те, що діялося біля нього. Забажав перемогти себе.

Розмовляли багато з дружиною про те, як проводитимуть життя підчас тих чотирьох неділь, раділи сподіваним відпочинком. Дружина

не затаювала свого вдоволення, що вирива́ється на якийсь час із цього невідрадного життя. Він бодай не зустрічатиметься з противними собі людьми. Та щира радість дружини спливала з її очей на його лице, розяснювала його, звеселяла.

Почала жибоніти дітвора. Він мусів кожному поодиноко розповідати, які ждуть їх приємности, нагадувати радощі минулих ферій, перебігати враз із дитячою уявою крізь ті любі гірські околиці, такі багаті у веселі споминн.

Потонув увесь у щасті родинного життя. Тільки, чим далі, старші діти повкладалися до сну, молодше почало дрімати на руках у матері.

Марко побачив себе сам із своїми думками.

*

Ні звідци, ні звідти ударило в нього ясно поставлене питання:

— Чи він і його товариші поступили етично?

Це питання мріло вже давно у незбагнутій далечині, то наближалося, то змеркало: він усією силою проганяв його від себе. Берігся щоб не допустити його до своєї свідомости, не дозволяв, щоб скристалізувалося.

Тепер уже випнуло так ясно, з такою

силою, у такому вигляді, що не відповісти на нього — він не посмів.

Перед його уявою пересуваються ріжні люди: батьки родин, молоді сини, надія своїх батьків — одні й другі із своєю журбою, з роспукою свого серця, грижею, непевністю, всі оці люди, викинені його рішучим кроком із колії свого життя...

Вринають їх лиця стрівожені, розбільні, озлоблені, сумом і жадобою помсти оповиті — а кожне з них викривлюється погано й кричить:

— Чи етично!

Його захоплює сперішу якийсь жах, потім непоборимe почуття страху. Почуває гарячку. Починає тремтіти на всьому тілі... Нарешті привиди щезають — він почуває дивне прояснення духа, навіть почуття спокою. Тепер, в одній хвилині він зрозумів життя всіх тих, що так трівожать його сьогодня.

Оці люди жили, зрівноважені, упорядкованим, спокійним життям. Береглися, щоб не вибиватись із рівного шляху. Боротьби із супротивностями, що їх кидало життя, не зводили, тільки намагались обходити їх, не займаючи здебільшого нікого, пильнувати себе, щоб, по змозі, не наступати нікому на нагнітки — свобідні, по своєму щасливі.

А тут...

Кинено поперек їх життя гать, та таку непроходиму, таку безконечну, що її обійти не обійдуть, що мусять звести бій із нею, бій нерівний, безвиглядний... А та гать — це всі ті дрібні, старанно обминані ними, супротивности усього їх життя, та безліч дрібничок, що кожна з них, сама про себе, не змогла закаламутити їх спокою, а всі вкупі не то спокій їм зрабували, але й життя забрати погрожують...

От, яку невблагану гать поставлено поперек їх шляху...

А те вічно-живе джерело отрути, яка затроюватиме життя кожному, хто раз мав діло з ними, те море неправди, що розлилося довкола них, те почуття кривди, що вщеплено його сотням людей...

— Невже ж етичні були ваші вчинки? Хіба ж на етиці засновувались ці ваші діла? Хіба ж не то спокій ваш, оцих скількох мізерних одиниць, але все загрожене життя ваше, все, хоч би й зруйноване життя усіх вас рівняти можна із лихом, яке ви наробили і якого ніхто ніколи направити не зможе? Яке взагалі направити годі? А та шкода, що ви людству заподіяли й робити будете далі?

Невже ж про етику можна у них говорити? — бореться Марко із страшними примарами грізного лиха, повінню неправди, що привалила обухом його мізок.

Це все таке страшне, і таке правдиве, таке щире у своїй правді, що тут, хоч якого б оправдання шукати — годі і годі!

Занадто вже вріс у ці обставини, заблизько зжився із ними, щоб міг потішити себе облудною надією.

Ого!...

Коли підеш у житті шляхом тих гострих, гранчастих боків, коли поставиш неублагане питання: так або ні? — без викрутів, без переговорів, без того перемирря поміж добром і лихом, між правдою й неправдою, — поміж чеснотою й сумлінним сповнюванням обовязків, та поміж користями й вигодами еґоїстичного попихання життєвої тачки з дня на день, — між орлиними злетами твоєї думки, серця, й почувань і діл під силу крил думок, та тим плазунським повзанням поблизь нори своєї, — коли так оцінювати життя станеш, — тоді ти помах крил своїх скріпи і геть і геть тікай, відбийся від життя, який тільки величчю своїх думок, або — поломиш силу своїх крил, змагаючись з життям, на зломах його пошарпаних скель...

Ах, який смуток, який біль тебе огортає, коли ламатись буде твій лет буйний...

А все ж таки може то люди не винуваті? Може то якась инча сила заставляє їх повзати так плазунами?

Посміхнувся гірко.

Пересунулася перед його очима вся ґалєрія типів, що з ними довелось йому жити, працювати, що на боротьбу з ними кинула його доля.

Чого вони такі, чому не инакші? Чого так ламається шлях перед ними, накидуючи безліч каміння їм під ноги?

Стануии перед ним, як живі, ті пожовклі, морщинами вкриті лиця, пісні, бездушні очі, уста викривлені в-одно до прокльону життя...

Виринули погорблені спини, покручені руки-ноги...

Повзати стали перед ним каліки: фізичні і моральні — люди, невдоволені життям, що проклинають свою долю, своє щастя, вибір звання, день, у якому прийшли на світ... память матері в гробі, що в пеленах їм вязів не покрутила!

Ніякої ідеї в життї, найменчої приємности у праці, в виконуванні обовязків...

З яким трудом двигають вони й насилу сунуть перед себе важку життєву тачку! Праця, що захоплювати їх мала, що змісту мала надавати життю, що сяєвом освічувати мала їм чоло — неволею для них стала: важкою колодою біля їх ніг, кріпкими путами! Замісць солодити їм дні життя — гіркою насичує отрутою!

О яка далека, без кінця і краю, дорога

їхня! Який темний шлях без просвітку, без цілі, без кращих світляних годин у їх житті!

Трагедія урядовецької мізерії...

*

Із долів починали вїздити поміж горби — почали наближатися до гір, лишаючи позад себе розлогі низини.

Соколюк побудив діти — почав звертати їх увагу на гарні краєвиди, зачаровані могутньою силою творчої природи.

Став приходити до рівноваги духа. Його думка вирвалася з плоских низин, захоплена величчю гірської буйної природи, почала здвигатися на верхи. Важкий біль його серця скапав останніми краплинами біля стін велитів-гір. Лишив його на низинах.

Оклики зачудування дітвори, їх захват, то знову жах, почуття радощів і страху наперемінну, ріжні-преріжні враження спливали цілющим ліком на рани його серця.

Потонув у тому почутті, що він сам подалі буде від кальнини життя, віддихатиме на лоні гірської природи, в любому родинному гуртку...

Потяг добігав до останньої станції. Вже здалеку побачили лице знайомого Гуцула Михайла.

Далі вже їхали возом.

Почування повного спокою.

Лежиш посеред моря квіття на царинці. Нижче твоїх стіп котить свої хрустальні хвилі Черемош...

То розпливається у глибокій задумі на плесі широкому, то скипить гнівом, наскочивши на прибережню скелю на закруті... Переможений віковічним спокоєм велита-скелі завертає, здивований, посеред шуму невдоволення, у своє скельне русло... І в ту ж мить розсипає свої води на спінені димимричі понад гострими порогами, що кинулися недбало впоперек ріки... А ось, уже й грається, розніжуючись у шепотливих журкотах на дрібному камінні на грядах.

Настане в твоїй душі хвилина чарівного обезсилення.

Навісна думка втікає із перевтомленого тіла, перестає працювати твій мізок...

Дивишся й не бачиш нічого...

А гучні шуми й журкоти плескітливі буйної ріки приковують до себе твій слух...

Стаєш поза тим ні на що не вражливий.

Твій дух злітає понад всесвіти, зливаючися в роскішну симфонію із мельодією соняшної природи... Журкотів хрустальних

хвиль ріки, тремтіння повітря, насиченого спекою липневого сонця, надроскішних акордів пестрого ковра царинки... Спливаються в них: і таємнича мова-шелест трав, і пахи квіття, що змисли твої упоює, і невгавний ляскіт цвіркунів, і бджіл гудіння, і шуми непереліченої комашні.

Несвідомо голова хилиться в обійми трав, а зір спинюється на ясній синяві надземського простору. Із-поза смерекового верха гори виринули снігово-ясні, розискрені брилянтами соняшного проміння хвилі хмарки. Пливуть непомітно по синяві неба. Твій зір злетить на них і скупається у їх красі принадній.

Попадаєш у екстазу, неуловимими мріями оповиту, з долини праці, горя й утоми перелітаєш у царство недосяжних змислами мрій, визволяєш свого духа з оков земного життя і він буяє свобідно на тих, містичними таємницями оповитих, просторах, яких іще твоя думка не збагнула.

А дух твій, буяючи у царстві неуловимих мрій, не скованих людським розумом світів, визволюється з важких кайдан утоми, що поклало на нього приземне плазунство. Освіжується, обновлюється, кріпиться неспожитою силою вічности.

У притаєній роскоші дожидання обнови впивається розніжене твоє тіло чарівним

напоєм визвілля з буденної утоми, а величня симфонія обєднаних творів природи у пестливому вколисуванні підносить його за летом твого духа.

Все приземське, все буденне, присипане на плоских низинах сірим брудом — щезає в-одно більше і більше, вже ледви мерехтить... блідне... блідне... розпливається у непамяти.

Незамітно із цієї буденщини ти обтрясаєшся...

Попадаєш у новий світ — у царство духа-природи.

У дожиданні таємничому лелієш надію нових, відроджених вражінь.

*

І коли дух твій, вертаючи із надземського пиру на лоні незбагнутої людським розумом вічности, оживить твоє, опяніле від дожидання, притаєне сподіваною роскішю, єство —

...ти почуваєш у собі таку силу велетнів духа, таку енерґію, таку міць думки і діла...

...ти здвигаєшся обновлений, переродже-ний...

...ти обєднюєшся із величнім царством природи, як рівний иншим її творам, таємничий твір її, глибокий, всесильний, незбагнутий...

*

На тлі тієї розмрійної симфонії чим раз яркіще вибивається, чим раз сильніще полонює твою душу один тон — приманчивий, розтужений, чарівно сердечний...

Така міць його чару, така роскіш його принади, що не спамятаєшся, як він сам один приковує до себе твою увагу, твої нерви, твого духа...

Тужливий, повен жалібного плачу голос сопілки...

Із далеких всесвітів вертає дух твій із царства незбагнутих віковічних мрій, сплива-ється із жалями сопілки в один розтужений акорд і котиться враз із ними по розлогих землях рідної України...

Її непереможні болі, її вікові терпіння переймає, напоюється її сльозами і кровю, що з ран її і з серця живими краплями спливає...

Сумує незглибимими смутками-болями поневоленого твого народу, жалями його з-за змарнованої праці серед гіркої утоми, поту крівавого...

Оживлюється його лицарськими поривами, геройськими його жертвами... Страждає від жертв безцільних, поривів змарнованих...

Захоплюється незаспокоєною, ніколи ненасиченою тугою свого народу за щастям, за сонцем, за волі зорею... тугою за визвіллям духа і тіла...

Чим жалібніще тужить сопілка, чим більш розбільні стеляться по пестрому килимі царинок її плачі, з тим більшою силою летить на крилах цих згуків твій обновлений дух... Летить і падає в обійми останньому висловові визвольних змагань народу, в обійми борцям-героям наших днів, завзятцям, що голови свої кладуть за життя краще, за щастя-долю своєго рідного народу...

У віщому вітхненні летить на ті свіжі, зеленою травою й молодим квіттям порослі, могили борців, а то іще й зовсім свіжі, сирою землею вкриті, могилки героїв — і там на могилах цих, свідках нашого життя, нашої непобідимої жадоби життя, падає в обійми вічно молодому духові тих завзятців...

А дух цей на свіжих могилах сторожем стоїть чуйним-сторожським, і на хвилину жде щасливу, коли перемоги оклик громом загрюкоче по широких, далеких землях України!

А поки оклик той залунає, дух цих борців-завзятців нові покоління до жертв загріває, кріпить малодушних, вітає сильних духом, дружню руку ід ним простягає...

У віщому вітхненні летить обновлений твій дух у ті тюрми синами твоєго народу забиті... Старими й малими, чоловіками й жінками і неліткамп-дітьми... Прибитими

журбою головами мужиків-батьків і буйними, повними завзяття, головами синів їх — соколів, молодих студентів...

І там, у мурах тюрм, довічні, нічим і ніколи незатерті сліди страждань духа синів твого народу привітають тебе дружнім привітом.

Кріваві материнські сльози, глибокі стогони, оклики завзяття, розбільні плачі і жалі, що не жалями вирвалися з грудей, що не плачами з лиць спливали — що до висоти символу терпіння твого народу піднеслися, символу страждання, але і завзяття, геройства, непереможного змагання за кращу долю, нестримного стремління до гармонійного, вольного життя!

А то і не сліди, а то в живих іще застанеш їх, тих буйних, повних завзяття синів свого народу, бистрих соколів! Нічим тюрма, нічим кари, нічим земські добра, — вони для виборення народові своєму кращої долі у завзятті, нічим неспиненому, кидають в огонь боротьби своє життя й дрібні вигоди забезпеченої будуччини...

У тюрмах понурих твій дух стріне цих гарних, ясних героїв твого народу, перемішаних із найнижчими злочинцями, але — незломаних, неприбитих — бадьорих, певних надією на перемогу...

І вернеться з тих могил, із тих тюрм твій

дух ще більш обновлений і віри повен у перемогу світла, у перемогу ідей високих, у перемогу сонця-світу, в поширення кола ідей-думок надземськими почуваннями, здобутими людством на таємничому вівтарі вічности.

*

— Ти чого так задумався, коханий?

Марко підвів голову. По стежці, що вела від хати, збігла його Олюнка, а за нею вслід котилося двоє діточок. Старший хлопчик перегонив маму, уже обвився своїми ручками довкола батькової шиї, молодша дівчинка перевернулася на стежці, покотилася скілька ступнів, подряпалася, почала нявкати, але швидче ще сміх заяснів на її личку, добігла до батька й собі зависла на батьковій шиї.

— А я таки скорше,— защебетала весело.

— Ні, я скорше був коло тата! — перечиться хлопчик. — Правда, тату?

— Я скорше, я скорше! — обстає при своєму дівчинка.

— Обоє скорше,— рішив батько, цілуючи діти — то одно, то друге, а руками пригорнув дружину до себе.

Посідали всі четверо на радощах щастя, розпещені, розлюблені.

Дітвора вмить заспокоїла свої дитячі почування любови й побріла по травах. Нурялися в морі квіття, зривали більш принадні квітки та укладали їх у китичку.

Марко й Олюнка, пригорнені одно до одного, потонули в солодких мріях.

Олюнька перша вернула до свого питання:

— Чого ти такий задуманий сидів?

Як раз полилися знову тужливі згуки сопілки, Марко звернув на них увагу дружини.

— Ах, ти стара дитино. Ти знову мариш при згуках сопілки. А я думала, що ти ще не одірвався думками від своєї роботи, що ти роздумуєш над своїми ділами та журишся, що там діється без тебе.

— Який я далекий від того всього.

— Справді, Марку?

— Вірь мені, дуже далекий.

— Так про що ж ти думав тепер?

— Про дуже поважні, піднеслі речі.

— А що ж я мовлю! Ще тобі мало тих дум за ввесь час праці? Хоч тут полиши їх. Віддихни вольними грудьми.

— Ох, це не ті, Олюнечко, думки важкі, чорні, отрути повні, що їх думаєш, коли проживаєш там, у гнізді шершнів, посеред зїдливого їх шуму-гудіння... Це такі думи, що їх я думаю далеко від людей, на самоті,

коли відібюся од дрібних людських турбот, від їх злости, ненависти, осуду, від усіх каліцтв, болів, що їх люди сами собі вишукують, любуються ними, прибільшують їх, а з їх зростом тим дужче жеруть одні одних і самих себе. Коли б частіще можна купатися всим єством у цих високих думах...

І поплили з його уст ті його думи, прибрані в одяг слів, поважних, лагідних, але бадьорих...

Настрій, під який попав був Марко перед хвилиною, перенісся тепер на Олюнку. Пригорнена русявою головою до його грудей, вона про світ увесь забула. Те, що він говорив, таке було для неї знайоме, таке близьке до її думок.

Як вона любила мріти ось так на його грудях... Такі хвилини найкращі в її життї.

Вже перестав марити в голос... уже сиділи мовчки, а ще піднеслий настрій захоплював їх душі у засвіти і там вони, сполучені в одно, буяли, злиті в один величній акорд... А тут тремтіло у зворушливій роскоші двоє молодих, гожих тіл, чарівним захватом любови оповитих.

І хоч почули зненацька крик дітвори, не розвіявся їх захват. Повернулися тільки головами в сторону малих щебетунів.

— Тату, тату, орел! Дивися, орел! — кричить що-сили хлопчина.

Марко повернув голову угору.

— Як гарно пливе... Ні крилом не ворухне...— промовив лагідно.

Всі звернули свої очі на цього царя верхів, що завис розпростаними на всю ширину своїми крилами на синяві неба і посувався непомітно, без руху. Викотився з-поза верха гори, плив довго, гордо понад иглиці-вежі горішнього краю смерекового бору, плив помалу... повагом...

Та ось змінив свій шлях. Дужим, могутнім помахом широких крил підбився угору і, посуваючися по великому колі, почав чим-раз вище підніматися. Час до часу розпростає крила й пливе, як ріка на плесі, то знову підбивається бистро вгору.

Його завважали ластівки. Як шибали здовж Черемошу, так счинили гамірливий вереск, збилися вкупу, гуртом летять ід орлові. Їх крики сполохали стадо курей. І вони помітили орла, крикнули гуртом і урвали, злопотіли крильми й поховалися в кущі.

— Орел може взяти курку, як яструб? — поспитав стривожений хлопчина.

— А може. Тільки, що він уже поснідав сьогодня, — розважив його батько.

— Орел хижак! погана птиця!

— Ні, дуже гарна.

— А от, бє кури.

— Що з того? Та й не дуже він такий ласий на курку! Воліє зайчика, серня.

— Як я буду мати стрільбу, я вистріляю всіх хижаків! — спалахнув завзяттям хлопчина.

Батько засміявся.

— А хто ж втішатиме тебе тоді таким гарним, широким летом, як оцей орел? Таким гордим...

А орел справді почав чим дужче кріпити помах своїх крил. Підіймається в-одно до гори. Вже тільки за голуба став, за горобця... ледви вже мріє...

Довго дивилися слідом його... То виринав, то щезав їм з очей, знову виринав на тлі хмар, то повертався так ід сонцю, що ставав для них, а тим більше для дитячих очей непомітний.

— Тату, я не дав би йому зайчиків, ні сернят. І курей шкода, не то серни...

— І орел мусить прогодуватися чимсь, — завважала мати.

А батько докинув:

— Шкода курей. Розуміється, що шкода. Але иноді віддав би курячий рід усього світу за один погляд на цей дужий орлиний лет царя гір і верхів.

Діти дивилися вгору, не розуміючи батькових слів. Та не до їх говорив Марко оцю мову. Це відгомін туги його серця зворушився і відбився, притаєний у його думках, як відбивається життя дерев у хрустальній воді річки.

Олюнка пригорнулася всим теплом свого тіла до нього, заглянула йому в очі.

— Ти такий, Марку, инакший тут, далеко від міського життя, руху, праці. Таких думок не чуєш від тебе, коли ти потопаєш увесь у муравлиній громадянській роботі.

— У тій дрібній роботі курки, що то несе яйця на хосен людям, виводить курчата теж на хосен людям, клопочеться ними в-одно і в-одно на хосен людям — не собі. Справді куряча наша робота... — підхопив гірко Марко.

— Не говори так.

— Хосен і хосен і тільки хосен... А де ж краса нашого життя?

— Було, ти говорив: те гарне, що хосенне.

— Коли мене захопить буденщина, я порпаюся, як та курка на смітнику і по-за те куряче яйце не бачу світу. Так, це гірка правда. Але коли б ти знала, як мені остогид уже той наш смітник, той смітник нашого громадянського життя... Ох, як душа бажала би вирватись із нього й побуяти по соняшних просторах орлиним летом...

Дивилися в синю далечінь і дармо шукали слідів могутнього орла... Непомітний він став для їх очей...

— Але я почуваю в собі тепер таку силу, що або зверну свій лет до зір, або...

Довго не кінчив. Слова закляття чи про-

кльону завмерли на устах... Нарешті, схоплюючися на рівні ноги, рішив досадно:

— На смітнику порпатись не буду! Волію розбитись об скелі, ніж скапарити так життя на смітниках...

Олюнка сиділа неповорушно й дивилася розлюблена на його дужу постать. Розпливалася в своєму погляді.

Нарешті підвелася, пригорнулася до його — струнка, роскішна, чарівна. Поплили обоє слідом за діточками в напрямку до річки.

— Який ти гарний, Марку, в своєму запалі! Ти мій орел! Ти царь мій!

Глибоким звором, поміж стрімкі, пошарпані скелі, вється тисячнімп закрутами хрустальна гірська річка.

Її береги де-неде рівні, гладкі, як стіни старинного муру, а то знову вкриті дивоглядною різьбою, багатою в пишні, зачаровані таємничою рукою узори.

Її води розспівані тужливою, журливою мельодією. На рівній дрібній ріни шевелять ледви чутними притишеними акордами, набіраються сили... Продираючися крізь ґранітні пороги, таємничою грозою розгукуються, спадають запінені, розсипані в срібну куряву, що искрами жевріє в соняшному сяєві, красками дуги міниться... Відкинена могутньою силою від скелі, співає величній гимн красі і силі.

З її шумами-співами зливається в роскішну симфонію глибокий, повен незбагнутих дум, утаєної розбільної журби, шум віковічного лісу, що навис на обох високих-превисоких узбіччях гори і придавив їх своєю вагою...

Цей ліс — струнких смерік, опянілих любовними шепотами, розніжених роскішно соняшною спекою, то знов — грізних велетнів, задуманих важкими, закритими для стороннього серця, думами, що спливають журбою-

мовою із чорної глушини лісового нутра, зпосеред поважного, задивленого у безконечний, величнїй круговорот світів, збору смерекових велетнів...—Якою таємничою мовою він прощає бистрі хвилі річки...

А вони, обллті золотими блесками соняшного світу, благословлять його своїм божеським духом, злітають повище нього, спиняються на синяві неба, голублять своїми розсяяними очима розсріблені хмари, що колишуться над ними, плаваючи в небесних просторах...

А то знову, оповиті у вогкі мряки, в холодну мрич, що спадає на них із верхів, густим туманом їх обсновує, хрустальною росою їх укриває — з очей своїх сплаканих перлисті сльози ронять...

То розколисані буйними полонинськими вітрами, розжалоблюються і свої тужливі журби, свої глибокі болі на крилах вітру у всесвіти розсипають!...

Їх біль, їх журба, їх сум і задума блукають притаєні у цьому величньому храмі гірської природи навіть в он-ту хвилину, коли, розмолені в соняшному сяєві, піднеслий спокій і захвати погідного настрою довкола себе розводять. Задума і сум і біль і журба прозирають наляканими очима зпоза німих тіней спокійних велитів і затаєною трівогою людське серце трівожать.

Але в їх тіні, у журливому шепоті їх віток, почувається надземська роскіш... Опянює, вириває тебе із земських оков, підносить на нерозяснені вершини буття, визволює в душі притаєну божественну искру, здавлену вузькими, тісними оковами слабкого розуму, сполучує тебе із творчою силою природи, веде затаєними шляхами незбагнутої вічности.

Визволює в твоїй душі — надлюдину...

*

Притаєний над перлистими водами річки пересувався Марко здовж попід скелі, закидаючи раз-у-раз вудку на шипоти, нижче каміння, що залягло річку напоперек.

Потонув усією душею в своєму любому занятті. Навчений досвідом, знав, де закидати вудку. Заздалегідь міг сказати: тут може бути, там повинен бути, а тут є напевно. І звичайно не помилявся.

В заглибинах, пониже більших камінів сидить притаєний пструг і жде на здобич. Його очі стежать пильно за кожним рухом хвиль води, зорять за найдрібніщою мушкою, за наймізерніщим хробачком. Тепер також, як раз, пора, коли цвіркуни вискакують із царинки, встеленої свіжими поло-

гами прав, пересипаних запашним квіттям... Кожний розмах коси виганяє безліч цвіркунів із трав... Втікаючи перед ворогом, вони в великій силі вскакують у води річки, і там попадаються відразу на жадні очі пструга-жеруна.

Хоч не бачить себе в воді — Соколюк відчуває погляд тих очей у хвилях річки. Кидає примашу повище каменя, спрямовує її просто на камінь, напружує свою увагу, кріпить вражливість руки, розколисаної нервовими дріжаннями — та ось раптом покидає його вся енерґія... засильна течія води вхопила вудку і жилку і примашу на гачку та понесла їх далеко від каменя. Даремне було напруження...

В одній хвилині підносить вудку догори і вже не пускає її з водою. Вважає, щоб примана попала на камінь. Пускає її легенько з водою, то грається нею проти течії води. Вона трепещеться, підскакує, то поринає, захоплена хвилею, то підноситься повище каменя.

Нарешті рукою Соколюка сіпнуло нервове дріжання, друге, третє... Роскішна течія переплила по всьому його тілі. Це одна з тих хвилин, коли сподіване, довго ждане бажання являється дійсністю. Нервове тремтіння від руки перелітає до мізку, спричинює там безліч вражінь, а наслідком того

являється меткий рух вудкою, й на березі опинюється великий пструг. Перш усього звертають на себе увагу Марка широко розкриті, сполохані, а, може, зачудувані його очі. І в ту ж мить пструг починає кидатися, рватися... Настає хвилина боротьби поміж рибалкою й здобичю, але гострий лім скелі проганяє навіки усякий вираз із очей пструга. Рибалка любується хвилинку красою своєї здобичі. Його зір спинюється роскішно на пестрих червоних та синіх цятках по обидвох боках пструга...

І диво... Тепер почувається у його душі приплив жалю. Почуття доверmenого убійства проявляється нагло з такою силою, що Соколюк довшу хвилину не всилі закинути вудки, гидиться сам собою. Та ось несподівано настає реакція, прокидається у нього в душі завзяття, і він знову переходить усі стадії ловів, боротьби, роскоші, вдоволення й жалю, одно після другого, то на переміну раз ці, раз ті почування.

У своєму рибальському захваті він затрачує почування небезпеки, вагань, страху. Не помічаючи цього, він скаче понад береги з каменя на камінь нераз у такій віддалі, що за инчим разом лячно й подумати про це. То знов продирається попід стрімкі скелі з таким легкодушним визовом небезпек для власного життя, що для сторонньої

людини тільки придивлятися було б невиносиме. Відвернувся б і лишив би смільчака на його власну долю. Та для рибалки усі ці супротивности, всі ці небезпеки — це тільки подратування ока, яке в рівній мірі як слідкує за тремтінням вудки, так і береже рівноваги усієї постаті.

Почувається у Соколюка в шаленому поборюванні цих трудних перепон така дика роскіш, таке насильне виладування енерґії, що він відсвіжується увесь у цих змаганнях свого тіла.

*

Знеможений фізично, але бадьорий духом кидається на траву над берегом річки і дає волю своїм думам, своїм почуванням. Сам не счувається, коли починає зживатися з величніми подихами природи, приймає до своєї душі мову лісу, річки, подихи трав, душні пахощі лісового цвіту... Ось уже стежить думкою за працею тисячів віків, що про них розповідають велитенські скелі, зложені з цікавих покладів, що їх творча сила природи в буйности своїй життям наділила і чар принади і грозу величи в них закляла... То призадумується над великою життєвою силою смерекового лісу, що вкрив узбіччя гірського хребта від річки аж до верху, високий,

небосяжний... Він зріс на скелях поміж величезними плитами й камінюками, і землі у ньому не слідно. Чого не вкриють плити, те сховано під буйним мохом, глибоким вище колін, як пишний килим, пухким, квітистим.

Захоплений бажанням скупатися в його пухові, Марко переходить в брід річку й пропадає в лісовій глушині. Підпадає під почуття самоти, оглядається довкола себе з острахом. Ніщо — тільки стрункі смереки і мох і камінюки завбільшки сін на царинці, а там урвисте проваллє...

Марко підходить угору. Вже прийшов до диких стежок. На нього повійнуло подихом иншого світу. Тут уже зачинається царство оленів. В душі Марка прокидається жадоба зустрітись із одним з цих крісларогих велетнів. Вокруг повно їх слідів. Прислухається до якогось гомону, що каламутить тишу лісової глушини. Це журкіт невеличкого потічка, що ледви слезиться поміж скелі. Він тут спливає до заглибини вистеленої водяними мохами й творить плесо темно-зеленої барви. Із плеса спливає вода потічка в ярок і там чується й її журкіт.

Оцей живий голос зворушив Марка. Йому забаглося дістатись на верх, на самий голий верх, на полонинку. Забаглось поглянути звідтам на сусідні гірські верхи, хотілось чим хутче вирватись із глушини лісу.

Якась вона лячна для нього стала. Чим більш прояснювалася під самим верхом, тим він ставав спокійніщий. Нарешті заблисло проміння сонця, розлилося ціле море сонця на царинці, вкритій купинами гострих, квасних трав. Їх навіть олені не пасуть і тільки підчас гострої зіми, коли вони скошені стоять у копичках, цей царь полонинського світу навертається до них.

Від картини, що розкрилася на сусідніх верхах, на лісових узбіччях та в зелених ярах, Соколюк не вспів був одірвати очей. Безліч відтінків зелені: від соняшно-ясної, до мрячно темної, до фіолетної й чорної — розщипали силу його ока на атоми вражінь. Він стояв так хвилину, і непомітно для себе, привяв. Не міг любуватися красою верхів, як того сподівався. Чи самота, чи безсилля, чи надмір вражінь кинули його на ковер трав і визволили з його душі всі почування. Покинули його, полинули світами, душа осталася самотня. Спокійна, як те гірське плесо, рівна як дзеркало його води, вона почала приймати нові вражіння, що доліталн до неї одно за одним.

Ось ворухнулася гилька, потрясена леготом вітру, і її невинний порух записався на плиті душі Соколюка.

Хвилину стежить він за цим вражінням, аж ось забреніла комашка біля його уха й її

близьке товариство почало писати свої вражіння на чистій пліті Соколюкової душі.

То його зір, приманений якоюсь силою летить, невідомо куди, спиняється на чомусь... Ах! Це пишна біла квітка, пестійка високих гір. Вона то так надила його око. За нею повернувся зір Соколюка. І прибула на пліті його душі нова картина — на цей раз малюнок квітки на коврі трав, в оточенні почувань гірської верхової свободи, полету думки, близького товариства соняшного царства. Одні вражіння за одними...

Душа Марка всисала їх із жадобою, оживлювалася під ними, здавалось, жило в ній тільки те, що тут під оцю хвилину на ній записалося. Почуття такого необмеженого щастя, такого повного заспокоєння усіх бажань. Нічим — ніяким поганим вражінням, ніяким немилим спомином незакаламучений спокій — ось, що почувалось під цю хвилину Соколюкові. Така буде тільки душа маленької дитини, оточеної дбайливою щирою опікою матері. Такий зрівноважений спокій, такий ясний, погідний настрій, таке щире розніження не часто спливають на душу людини, поорану буденними журбами і клопотами невсипущими.

Довго сидів так Марко — довго роскошувався своїм захватом. Уже сонце почало хилитися ід лісам, уже сумерки стали гра-

тися в яругах, а через глушину лісу проглядали страхуваті визіплені очі ночи, коли він попрощав царину своїх мрій і збіг по узбіччю.

*

— Тату! Гості! Гості дожидаються! Давно вже прийшли.

— Які гості?

— Якісь пани до тата прийшли.

Влетів не вбіг. Гості в горах! у такій глушині. Певно товариші — знайомі. Принесуть нові вісти із світу. Марко в одній хвилині був у кімнаті. Радощі його були тим більші, що застав вдома свого друга учителя сельської школи, що проживав скілька миль нижче рікою.

— Здорові були, пане професор! Вітайте нам! Яка мила несподіванка.

— Не буде вам мила, чекайте, нехай ми вас перш усього висповідаємо.

— Ви бачу й панотця привели з собою. Нічого, нічого, будем сповідатися. Сідайте. Розгостіться.

Марко був дуже радий. В домі цього вчителя він провів чимало щасливих хвилин. Це людина, яка, проживаючи в глибоких горах на роздоріжжі, не пропускала ніодного мандрівника, щоб не пригорнути його до

своїх грудей, не переночувати в разі потреби, а не завагався гостити хоч би й яке велике товариство! І Соколюк, проживаючи двічи в його сусідстві, проводив чи не цілі дні на любій розмові з своїм другом, подивляв його замилування до праці на гірській, каманистій ріллі, роздумував нераз над тим, як ця людина просто живцем вростає в землю, порпаючися в ній усе своє життя. І цінив його ще більш за веселу вдачу, яка, в хвилях найважчого горя і смутку, потрапила прояснити його стурбоване лице усмішкою. Жартами заслонював він нераз важкий біль свого серця.

Соколюк вельми зрадів, побачивши свого друга у себе в хаті. Він не знав, де його посадити, чим його гостити.

— Ви пішки... Пять миль. То ж то здорожені. Зараз покладемо вас припочити.

— Ви, пане Соколюк, не заходьтеся. Ми мусимо вас поперед усього висповідати.

— Сповідатимете мене завтра. По дневі. А так під ніч годі.

— Я не жартую. Як бачите, я їшов нарочно до вас. Мусите мені все зараз розповісти, щоб я знав, чи можу ночувати під вашим дахом.

Соколюк розкрив широко очі.

— Що ж це таке, пане професор? Жарт на бік.

— Мені сьогодня не до жартів. Скажіть, чи правда це, що про вас мені казали?

— Хто, що?

— Була у нас прохідка з вашого міста. Між инчим радник суду Слоневич, крилошанин Редюк із сином та ще якісь там пани. Вони вписалися мені всі в книгу.

— І що ж?

— Казали мені, що ви вигризли скількох чільніщих людей із своєї інституції, між инчим вельми діяльного і заслуженого патріота і робітника на народній ниві — Вюна.

Під Соколюком погнулися ноги.

— Кажіть, на милий біг, — чи це правда! Я спати не міг. Я, скоро світ, вибрався до вас в дорогу. Мені це не дає спокою. Я вважав вас все за ідейну людину. Я зачисляв вас до гуртка своїх приятелів. Скажіть мені, що це таке?

— Друже, ви вірите?

Соколюк сказав це таким жалким, розбільним голосом...

— Я не хотів, вірь мені, друже, я не хотів тобі сказати того, що скажу оце. Я порішив затаїти те перед тобою. Але тепер вірю тобі. Я й без того вважав, що ти не зміг би зробити такого. Але подумай собі. Чи міг я не прилетіти до тебе, коли мені сказали, а вважай, що вони розголошують це по всьому світі, куди ні мандрують...

Вони сказали мені, що ти зробив це для карієри, щоб заняти місце инчих, що ти для того, щоб придбати собі краще становище, зробив донос на своїх товаришів. Назвали тебе доносчиком.

На голову Соколюка валилися верхи-велити сусідніх гір...

МІЖ ОКОПАМИ

Така страшна була днина, що страшніщої годі собі уявити. Звичайно зачиналося біля десятої, одинадцятої години, — сьогодня перед девятою впали перші стріли, а вже потім неначе б гори повідкривали свої пащі й ревли підземними гомонами, немов би небо розірвало свою сиву скатерку і засипувало нас шрапнелями.

Уже коло полудня така нас обхопила втома, що люди падали бездушно та ждали, самі не знаючи, чи діждуться кінця того пекельного гомону. Годинник, на який кидаю в-одно неспокійно очима, ані не думає посуватися наперед. Ніколи ще в житті мені не минав час так помалу, як тої памятної днини.

Нарешті почало смеркати.

— Ще хвилина, хлопці, й будемо спочивати! — мовлю до найближчих сусідів.

— Ой, коли б! — почулося зітхання.

— Правда, що вже не так парять!

— Відай, лекше стає... Ая...

— Ж-ж-ж! — засичало нам коло вуха.

Чим ставали рідше греміти вистріли, тим сильніще вибивався кожний різкий згук, що летів до нас з ворожої сторони. Коли ми вже могли вловити вухами лет поодиноких куль,

— знак, що вони чим-раз рідше починають сипатися. Душа між одним і другим стрілом має хвилину відпочинку, стає вразливою на инчі зверхні голоси, увільнюється із стану бездушного отупіння. Дивним дивом бачиш, що падає сніг великими платками. Глянеш довкола, а він уже присипав добре землю. Чи не падає вже від полудня? А досі ніхто й не запримітив того. Оглядаються, дивуються. Тут і там починає висуватися обережно голова з окопів. У ту ж таки мить ховається, бо карабінові стріли не вмовкають. Але що вже вони, коли замовкли злющі дула гармат.

Дивлюся на годинник. Бачу годину, але не можу докладно зміркувати, яка це пора. На дворі стало темніти. Із-під хмар сипле густий пластовець і прислонює темняву вечора.

— Видно, вже досить на сьогодня, — мовлю, споглядаючи довкола себе.

Немов у відповідь на мої слова як не гримне десь глухий гомін, як не розкотиться по верхах гір... Мимохіть голова принизилася, сховалася під захорону окопу. Зовсім непотрібно. Стріл вицілено в инчий бік, коло нас не було чути зловіщого: „ж-ж-ж!...“

— То ще на добраніч! — почув я недалеко себе.

Тим часом настала вже важка темнота.

Люди, як стояли, падали в окопи, обезсилені, перетомлені. Душі не чули в собі.

Пішли вже накази, щоб польова кухня лагодила харчі, але й це не зробило великого враження. Треба було перекрадатися по де-кількох, летіти під стріли ворожих карабінів кількасот ступнів до хати, де за безпечною стіною стояла кухня. Їсти, що їсти — й коновками нести харчі до окопів. Одні вертаються. Йде нова партія.

Доки ще сили були, то на виграшку летілося. Неодному не довелося долетіти, неодному вернутися не пощастило. Нікого це не відстрашувало, нікого не бентежило. Але сьогодня вже сили почали нас покидати.

А ще тріві жила найбільш усіх нас думка, що може повторитися наказ, котрий ми чули кілька ночей одна по одній:

„На баґнети!“

Ішла про це німа розмова — без слів — поглядами очей. А в відповідь чути було то тут, то там голос безсилля: „Годі вже! Не видержить душа!...“

Три ночі не спали. Цілу днину в огні та в болоті — вночі приступ на баґнети. До тої міри висилилися, що надлетить шрапнель, то тільки вже з привички кинеш за ним оком. Бачиш, як розсипався десь оподалік і вже не журишся ним. Як би тебе в одній

хвилині навіть не стало, — байдуже! Може й лекше було б; минулась би страшна мука.

А вже найгірше стояти було в болоті по кістки. В-одно й дощ і дощ і дощ — цілі тижні січе дрібненький, жили з тебе висотує, душу випірає. Коли б бодай трохи примерзло!... Аж сьогодня стало нам лекше дихати, як ми діждалися снігу. Вся наша надія, що хоч з болота зможемо вирватися.

Коли ми перед трьома днями вперше почули наказ до атаку, в нас вступив дух. То як сидиш скулений і майже не рухаєшся, — заціпенієш увесь. Вже куди краще загрітися бігом, нападом, боротьбою. Але одна ніч і друга і третя в надлюдських змаганнях, а цілий день в огні гармат, промочений до костей у воді й болоті, як де, й до колін, — не видержать, хоч би й які сили.

Ми сиділи в дожиданні чогось, що мало статися, що ждало нас неминуче; не думали боронитися, прийде наказ, — не пора на роздумування, не пора на жалі, нема сильних, слабих, здорових, недужих, кріпких й обезсилених, усі однакові, всі здатні виконати рішучий наказ, найменчу дрібничку перевести з найбільшою докладністю. Прийде наказ, — ми переміняємося з ослабленої маси виснлених, перевтомлених, продроглих людських істот у сталеву машину, яка, пущена

в рух, не спиниться, доки не переведе успішно своєї роботи.

Ми ждали наказу. Знали, що прийде, вірили, що ввіллє в наші ослаблені душі нової, свіжої енерґії. Не боялися, щоб нам сил не стало. Ото ж тепер тим більше всякий хотів свобідно захопити того цілющого ліку на перевтомлене тіло — вечірнього спокою.

*

Сижу, чи радше лежу, привялий, згноблений, чую, як останок сил мене покидає. В голові гуде ще гук гармат, перед очима літають блискавки шрапнелів. Давно вже замовкли грізні дула скажених звірів, давно вже розсипалися останні відломи вогняних їх подихів, а я ще в-одно переживаю враження тої грізної днини. Здається, вмірати буду й ще вони пролетять мені перед очі, так врилися в мій мізок, у мою душу.

А може?... Може прийдуть колись погідні, спокійні дні в моєму житті, може забудеться та грізна пора проливу крови, може замовкнуть у моїй душі ті скажені реви розсатанілих машин, може заніміють ті дикі стогони безобразних тіл, пошарпаних відломами заліза, сталі... Може колись примеркнуть у моїх очах ті грізні вирази лиць

моїх товаришів, що вються в-одно біля мене в ровах, на чистому полі, в лісах, куди не доведеться стрінутись із огнем ворожої батерії.

А може?... Може ще днина — одна, друга й не стане в одну мить у мене памяти, зблїднуть усі прожиті картини, замовкнуть усі вражіння моєї душі, світ змерхне мені перед очима, й я збратаюся в лоні однієї могили з приятелями й ворогами, другами й...

Ні... недругів у мене немає, — шибнула мені думка крізь голову й я посміхнувся гірко. — Що мені винні ті люди, хто зна, чи не брати мої, що на них звернене дуло мого кріса?

І я почав зненацька пригадувати собі всіх своїх знайомих Українців із російської України. Не перечислив би їх. Хто зна, чи в отім окопі, на який ми сьогодня без сумніву підемо приступом, не знайдеться де-кілька моїх найщиріщих приятелів, з якими переговорилося стільки ночей, розправляючи про всілякі питання нашого життя? Хто зна, чи не встромлю я в ворожі груди гострого, блискучого свого вбійчого знаряду та в ту ж мить чи не побачу виразу смерти на лиці свого найщиріщого друга? Може саме того, з котрим ми стільки переговорили про питання визволення України?

І тут на далекій Лемківщині, на окраїнній

українській землі ми порішимо долю нашої участи в визволюванні українських земель. Порішимо твердою, блискучою сталлю, встромленою рукою друга в дружні груди?...

Хто знає, чи не жде мене таке сьогодня?

Раптом мої думки звернулися в инчий бік. Я почув якийсь дивний згук коло себе. Дивлюся й очам не вірю. Мій сусід, завзятий вояк, який у подив уводив мене своєю відвагою, своїм завзяттям, — плаче. Сидить сердешний на мокрій землі, зловив голову в обидві долоні і справді... плаче.

Я аж не йму віри.

— Миколо! — мовлю сердечно. — Вам що?

Мовчить. Навіть не глянув на мене.

— Миколо! — мовлю удруге й труснув його руку своїми пальцями. — Ви плачете?...

Поглянув на мене сумними своїми очима й мовчить.

Встаю, сідаю проти нього й намагаюся розпитати, що йому.

— Нічого! — було перше його слово. — Дурний хлопський розум, та й тільки.

— А все ж таки?...

— Кажу вам, що нічого.

Ми сиділи так хвилину мовчки. Сніг падав нам на руки, лиця, топився та втому проганяв. Освіжував нас.

Зненацька із грудей Миколи добулися глибокі, сумні слова...

— Мені згадалася жінка, діти. Що вони, сердеги, сьогодня діють?

— Чоловіче! Як би так кожний із нас думав про те, що роблять наші жінки, діти, наші тати, мами, рідня.

При цих словах такий жаль здавив мені серце, що я ледви поздержав страшний вибух плачу. Зловив кріс Миколи, що стояв коло мене опертий до окопа, та крикнув у роспуці.

— Краще, дивися, наладований, приціли собі до голови й в одній хвилині немає в тебе ні жінки, ні дітей, ні рідні. Усіх забудеш навіки.

— Вірьте мені, що я не раз уже гадав таке зробити, — промовив сумним голосом Микола.

А я вмить отверезився із свого плаксивого настрою. Побачив, що замісць злагодити біль зажуреної людини, я своїми необережними словами ще більш розранив обкипіле кровю його серце.

— Миколо! — мовлю, зловивши його за руки. — Отямтеся! Що доброго зробили б ви своїм рідним. Богу дякуйте, що вас сокотив від прички до цієї пори, та просіть, щоб далі милував. А вернете, тоді будете думати про рідню. Лишіть!

А Микола говорить далі тим самим сумним голосом:

— Хіба ви не знаєте, що сьогодня „Святий Вечір?“ Де вони, біднятка, блукають у це рокове свято? Чи між добрими людьми, чи де в лісах, у пущах? Чи живуть вони, чи де позамерзали в снігах, погибли з голоду?

Я знав історію його рідні, його села. Мені дуже жалко стало сердешного Гуцула. Не міг його потішити, розважити. Одно, що я міг і хотів йому зробити: то вислухати його жалів. Дати виговорити свій гіркий біль, — хай лекше стане души. Я слухав, хоч серце рвалося, а він говорив, говорив... Усю траґедію своєї души мені повістував.

Оповідав, як він зійшов з верха в село до громадського уряду й там сказали йому грізне слово: кличуть.

Трохи не впав. Так в очах почорніло, а гори стали отак крутитися, як той пструг у саку.

Кличуть. Треба йти. Коли?

Зараз таки!

Зараз? Адже ж він не сказав удома нічого. Жінка не знає, діти... То на війну їде, не в Косів. Божечку святий! Як таки не попрощатися?

— Зараз прийдуть жандарми й заберуть до Коломиї.

Дві, три години й він уже верне. Розпорядиться маєтком, розділить, що кому припаде. Не дозволили. Не бачився ні з жінкою

ані з дітьми. Не розписав між них маєтку. Не розпрощався з ними. Крикнули збіратися. Прийшли паничі. Пішли всі до міста. І від тої днини не має вже вістки од жінки. Не знає, чи живе вона, що діє. Не знає навіть, чи вона дістає його листи.

Микола урвав. Дивиться якось так дивно перед себе. Сидить, мов закамянілий; коло нього присіло де-кілька слухачів і кожний свою думку думає.

Коли це почулися чим далі спокійні, лагідні згуки голосу Миколи. Як би нагадуючи собі щось, почав оповідати свої воєнні пригоди.

Як билися, як гнали ворога перед себе, як зайшли в його край...

Помалу, докладно, з великою плястикою оповідав усе, що пережив, що бачив власними очима. Здавалося, злагодив біль своєї душі тими широкими описами.

Аж ось перемінився його голос. Дивно почав дріжати.

— Ідемо, йдемо, таки душі в собі не чуємо. Їдемо знайомими селами. Вже недалеко наше село. А гармати так гремлять за нами!... Що то ще сьогодня!... Играшка — сидіти й голову сокотити. Але то йти в дощі вогню! Ой! То не всякий видержить.

Слухачі притакували головами. Ледви, чи хто з них був у тому поході. Звели їх з ріжних

відділів докупи. Але ледви чи хто з них не відбув такого походу, про який говорив Микола.

— Як ми входили в наше село, я дуже зрадів. Може хоч на хвилину дадуть припочити. Може збіжить моя з ґруня, — поговоримо хоч ту хвилинку, поки піду далі світами. Але чогось не було в мене великої надії. То за нами гремить, а ми йдемо, ніг не чуємо, а йдемо!

— Ой, то не жарти! — докинув уважний слухач.

— А мене ще одно гонить, сил додає. Ще перейду шматок і вже побачу свою хату.

Урвав. І мимоволі похилилися голови слухачів. Вони вже чули це оповідання. Знали, що він там побачив.

А Микола питається їх жалібним голосом:

— Чи ви знаєте, що в моїй душі діялося, як я дивився на розвалену хату? Ой, відай, ніхто не зрозуміє цього ніколи! Де була моя жінка, де були діти тоді, як тут билися! Чи в хаті сиділи, чи втікли, доки почалася крівава розправа? Ніколи я не міг дізнатися. Крізь наше село ми пролетіли, не спиняючися. Не було коли навіть оглянутися. І пішли світами. А тепер, куди не рушуся, в-одно бачу перед собою свою розвалену хату, в-одно мені жінка й діти перед очима. Нераз утомлений кинуся на землю, хотів би

заснути, відпочити. Ще не зажмурю очей, а вони вже приходять до мене. Прокинуся й такий мені туск здавить серце, що трохи не минуся. Що вони, біднятка, діють, куди вони, сиротятка, діваються!

Зітхнув глибоко й сидів мовчки, вдивлений у беріг окопу.

Раптом застогнав зрезиґнований:

— Як то все перебути, як то все перетривати...

*

Біля нас зібрався гурток слухачів. Хитали головами, зітхали... Коли Микола скінчив оповідання, то цей, то той і своє горе висловив. Здавалося, лекше стало всякому на душі, як міг скинути камінь із свого серця.

Почали згадувати „Святий Вечір“, завтрашнє Різдво, й якась така туга обхопила всіх, що слова вмовкали на устах, розмова рвалася, запанувала розбільна мовчанка. Вона страшніща була, ніж найжалібніщі слова.

Бо слухаєш жалів людини, то чуєш її біль, її роспуку, — вони задавлюють твої власні почування, заглушують терпіння десятка, сотні, тисячів инчих товаришів недолі.

А втихло останнє слово, — зачинається не-

висказана словами журба-мова всієї тої громади закопаних у глибокі земні рови людей, чуєш німі дріжання їх сердець, незаспокоєні їх сумніви, невтишені трівоги.

І враз обсядуть тебе роєм твої власні клопоти.

Згадаєш рідню, давнє життя, зруйноване грізним молохом; непевність, що діється там, де ти поклав свою працю, трівога, яка жде тебе будуччина, сумніви, чи загалом ти маєш право клопотатися будучим, не знаючи, що принесе найближча хвилина, — все те, немов оркан, злопотить у твоєму мізку, таке там счинить спустошення, що голова твоя впаде обезсилена на стіну рова та, зв'ялений, розторощений, безнадійний лежиш, неначе мертва колода.

Помалу твій зір падає на лиця найближчих: роспуку в них читаєш, зневірря, затаєні болі... Чим-раз росте той гурт людей, кинених, як і ти, в оці земельні канали, на поталу розсипаних шматків шрапнелів. Читаєш на тих лицях нудьгу, втому, напруження нервів...

Чим довше триває мовчанка, тим більше грізний стає настрій гурту...

Я найдужче боявся таких хвиль. Звичайно хтось закляв, починав сварку, до нього приставали инчі, найдикші інстинкти проявлялися серед гурту; здавалося, всякий хотів

свою журбу втопити в повені лайок, прокльонів, брутальних слів, які в инчу пору її не продерлись би крізь уста. Оживлювалися лиця, затуплювалася душа, не знати звідки зявлявся свобідний сміх, починалася весела розмова, жарти... Приходила команда, всі схоплювалися на ноги, оживлення, напруження, дожидання, запал, енерґія... Завзятні атак, затрата особистих почувань, одноцільна, безумна маса, грізна в своїх рухах, безпощадна в наслідках своїх діл.

Дивлюся на своїх товаришів і де не взялася в мене думка, що ще тільки хвилина й цей наш гурток, схвильований різдвяними споминами, перетвориться в одну мить у заїлих борців і, замісць гірких дум про рідне село, жінок і дітей, які засіли в головах та душу розривають, на їх устах залунають шалені оклики: урра! Замісць, щоб киснути тут із лицями, залитими слізьми, вихорем полетять з наїженими баґнетами на ворожі окопи. Різдвяний „Свят Вечір“ окроплять ворожою свіжою кровю.

Ще більш упевнювала мене про це грізна тиша, що залягла не тільки в нашому гурті, але скрізь по окопах, як далеко можна було заглянути. Всюди спокійні, мовчазні гуртки, де кинеш оком, — сумні, задумані лиця.

Незамітно перестав сипати сніг, — упало його стільки, що білілася земля, укрив де-

рева, що тут і там росли між окопами. На небі показалися зорі: одна, друга... цілі їх тисячі. Глуха, лагідна ніч ще більшою тишею вкрила наші становища.

Злетіла на нас дивна трівога дожидання...

*

На мене повіяло подихом сердечного родинного тепла. Сива, похилена голова мого батька виринула передо мною десь як би в нашій любій хатчині — в ясному світлі. Сидить старенький тато й дуже зажурився. А мати сіла в кутку та проливає мовчки сльози. Ховається з ними, щоб не доводити батька до роспуки. Стіл заставлений до вечері, а вони й не торкнулися страв. Сидять і дожидаються. І враз то одно то друге поглядають нетерпляче на двері. Ану ж одчиняться та прийде їх син.

За своєю великою журбою забули, що їх син не може прийти, що рідна наша країна зайнята ворожим військом, ні пройти, ні продертися, ні птахом пролетіти.

Мати отямилася перша. Хотіла довести до краю святочний обряд, щоб покласти стрим журливим думкам чоловіка. Довго думала вже від двох тижнів, чи лагодити святочну

вечерю. Порішила, що краще злагодити. Правда, — перша це буде вечеря без сина. Але не лагодити її — ще гірше. Налагодила. Всього й напекла й наварила, як що року: й борщ і голубці й пироги й рибу й кутю й усячину. Тепер те все стояло на столі, та їсти не було кому.

А старий батько, що сивий був, — тепер до крихти побілів, що був пригорблений вагою свого віку, тепер пригнувся до землі, прибитий журбою. Одного сина мали й уже шостий місяць, як ніякої звістки від нього. Чи живе він іще? Чи може й слід за ним замели десь у чистому полі під самітною могилою.

— Годі вже, таточку, сумувати, — мовить старенька мати, а сама трохи не заллється слізьми. — Зачинайте.

— Лишіть іще, мамо. Не піде в горло.

— Доки ж нам ждати? Й чого? Сідаймо...

І, замісць коло столу, сіла знову на своє місце в кутку хати, а сльози почуріли їй горіхами по лиці.

— Мала б ти вже раз, мамо, розум! — промовив із докором батько. — Чого вічно плакати, куди повернешся!

— Я хоч виплачуся, та й лекше мені стане, а ви, таточку, й не плачете, а вже вас нема й половини того, що були. Воліла б я, щоб ви раз виплакалися й перестали жури-

тися. А то її того немає, а ще як і вас не стане, що я робитиму.

Не договорила. Таким це сказала жалібним голосом, що батько розплакався урваним, твердим риданням мущини. Не плакав, — стогнав із глибини закрівавленого серця.

А під вікнами хати залунали сердечні слова нашої коляди: „Бог предвічний“...

Обоє схопилися на ноги... ідуть... виходять з хати...

Хата щезає... Міняється картина... Чиниться великий якийсь рух...

А грімкий голос коляди лунає, як дивний, чарівний хор янголів...

...„Прийшов днесь із небес,
Щоби взрів люд свій ввесь
І утішився...“

Глуха тиша ночи стрівожилася, й ляком обхопила земляні окопи. Підносяться голови, здивовані, счудувані, — не віриться, щоб це правда...

— Що таке? Хто колядує?

...„В Вифлеємі народився...

І поки отямилися, хто це, звідки той голос, залунало скрізь, як довгі окопи:

...„Месія, Христос наш...“

Стужені серця дали волю своїм почуванням. Над наказ команди: „Ні шелесть у окопах“, сильніщий був наказ розраненого серця, захват зболілої, стуженої душі. Широ-

кою луною розлилася коляда, вирвалася із-під землі, з окопів, злетіла в повітря, могутнім гомоном відбилася об хмари, об золоті зорі.

І вже ми замовкли, вже скінчили колядувати, а згуки коляди луною котяться по горах. Вискакую з окопу, — не можу зрозуміти. Чи це справді луна така йде? Ні!... То таки чути спів іздалеку, з долини, від річки. Од ворожих окопів. І ще десь на нашому крилі заблукав кінець коляди. І тут і там... І в наших і ворожих окопах. Неначе би перекликалися два могутні хори, так лунає в повітрі величня, поважна пісня нашої коляди...

В одну мить бачу: за мною повискакували з окопів десятки людей. Чуємо вже виразно: й там, куди наставлені були наші крісп, наші баґнети, й там у відповідь нам гремить уже над землею та сама коляда.

В світлі місяця, який освітив на хвилину всю долину ріки, блукають якісь тіні.

Несподівано почувся з долини грімкий голос:

— Здорові, браття!

— Здорові, здорові були! — посипалися привіти з нашого та з їх боку!

— Свої, Українці і з цього і того боку.

Я повалився в сніг, немов підкошений. В одній хвилині не стало в мене сили вдержатися на ногах. Я усвідомив собі грізне

становище. Цілими днями вогонь гармат і крісів, три ночі страшні приступи — діти однієї матері, рідні брати.

Мов крізь сон пригадую собі різдвяні привіти: „Здорові з Різдвом Христовим!...“, привіти, що радше на безмежний насміх подобали, ніж на братній, різдвяний поклін.

І ми й вони знали, що за хвилину прийде наказ та її ясна зброя блисне в наших руках і злучить чимало з нас в одній могилі, зрошеній братньою кровю.

ТОВПА ПОКЛАНЯЄТЬСЯ БОГАМ

Я приглядався людям довго... уважно. Одна прикмета людської вдачі впадає найбільш у очі: Вони мусять покланятися...

І покланяються богам...

Чи богові?

Таких, щоб богові покланялись я стрічав дуже мало.

*

Люди покланяються богам.

Сьогодня цьому, завтра другому, після завтра третьому, цілій плеяді богів одному за одним.

Хто вибивається на верх, хто стає на висоті правління земськими добрами, того товпа проголошує богом і бє перед ним поклони.

У куряві валяється перед ним, під ноги йому голову свою кладе, на руки здвигає, задивлена в образ свого бога. Співає йому гимн: „Осанна!“

Доки не дібється на той верх нова сила, доки не перехопить керми правління.

*

16*

І в ту ж мить одвернуться від старого бога очі товпи, одлетять руки, товпа підносить голову! Полишений її піддержки бог провалюється. Рівняється з товпою, падає під ноги товпі. З дикими реготами насміхається товпа, оплльовує свого вчорашнього бога! Дає йому відчути погорду своєї низької душі.

А її руки піддержують уже на висотах нового бога.

Її очі вдивлені в сьогодняшнього бога.

Її уста оспівують славу і велич і міць нового бога.

Він наділяє всякого земським добром! Він підносить до слави! Він ущасливлює усміхом...

А післязавтра вже він лежить у болоті, потоптаний брутально безжалісними ногами товпи, обкиданий грязюкою, оплльований.

А товпа співає похвальні гимни новому богові.

*

Безнадійність обхоплює товпу, коли самі провалюються у пропасть її боги, а на їх місце немає нових.

Той жах — де наш бог?

Та трівога — чи буде в нас бог? Чи є хто, щоб його богом проголосити?

Роспука — коли даремна погоня за богами...

Товпа шаліє в безнадії від розуму відходить у безпомічности своїй...

Тоді її полубожка могла б проголосити своїм богом!

Бо без богів, товпа — не була б товпою...

*

Як мало я зустрічав людей, що признають одного тільки бога...

Які не покланяються богам... не покланяються нікому.

Які живуть у сполуці з одним богом, чи він на вершинах слави, багацтва, власти, чи він на низинах горя, приниження, роспуки...

І тут і там він для них — богом спокійних рівнин!

Як мало я зустрічав людей, що сами для себе богом... все і всюди...

ВИЗВОЛЕНА СФІНКС

Лежала в чарівній країні новітня Сфінкс.

З кожною осінню, з весною кожною вростала глибше, все глибше у землю. Вже тільки голова її проглядала крізь мряки.

Лежала забута новітня Сфінкс.

Затратила силу своєї таємничости. Перестала тривожити своєю загадковістю.

Лежала в землю врита поневолена жінка.

Ніжну красу свою жіночу занапастила, життєві сили свої повисотувала, кров свою струями поту проливала, прикована до землі міцним ланцюгом — переможця могутнього.

І тільки очі, великі, таємничі очі, виглядали зпоза мряки. У пробликсах затаєних огнів душу невольниці відбивали.

Та спокійний переможець не бачив загадки, що притаїлася в її очах.

Не бачив мови її очей!

Не душі в неї глядів!

Покорив собі роскіш, життєву силу поневоленої жінки.

Спокійний, безпечний переможець.

*

І похитнулася йому нога. Він провалився у пропасть. Порвався невблаганий ланцюг. Трісло звено, що обсмокталось довкола шиї поневоленої Сфінкси. Вона почула себе на волі...

Умить обсипалась з неї земля. Вона піднесла гордо голову вгору, заспівала визвольну пісню свободи!

Життєва роскіш розвіяла непевність таємничої загадки з її лиця. В її очах заблищав чар роскоші, життя, весни.

Обновилась радістю життя загадкова Сфінкс. Затратила гостроту своєї таємничости. Перестала загрожувати своєю загадковістю.

Роскішна, буйна, принадна царівна.

*

Полетіла світами звістка про красу роскішну царівни, її молодість свіжу і зачаровані скарби.

Приїхали на баских конях лицарі, заковані в залізну зброю; в шоломах заковані в них голови...

Вела їх принада багацтва царівни.

Вона мовчала, доки розшарпували її скарби. Таємничо мовчала... Але, як, заохочені її мовчанням, на чар її краси задивлятися стали,

порушилась грізна Сфінкс. Умить облетіло із лицарів залізо, попадали шоломи з голов. І голови з шоломами долі покотились.

У лицарів закованих в залізо...

А Сфінкс замовкла. Примеркли її очі, приблідла загадка таємнича в них...

І тільки життєва сила царівни ясніла в сонці золотому.

А по світах йшла звістка про силу, про красу царівни, її зачаровані скарби.

*

Уста царівни співали далі пісню про волю, величний гимн свободи...

*

Почув ту пісню лицар півночи, що теж проснувся на волю. Сватів прислав. Царівна рушники подала... Вчарована гимном свободи.

Засватана, мріє царівна про щастя нового життя — на волі. З коханим дружиною.

Удвох у світ збіралися. Вільне життя їм мріло на шляху новому.

Не розумів душі царівни холодний лицар півночи.

У нього воля — її неволя!
У нього сила — її несила!
Його могутність — її покірність!

Запізно побачила царівна свою помилку. Порвала рушники, відпекатись хоче — та лицар в-одно її займа. Вона засватана!

І блиснула грізним таємничим оком Сфінкс...

Прокинулась у неї дужа сила і холодно відсунула вона облудника геть од себе!

Заховалася Сфінкс у свою землю, грізна, мовчалива.

Осталася у неї, як спомин, туга за свободою.

*

І скільки разів почує гимн свободи відкиненого лицаря півночи, виходить із своїх оков, заслухується у згуки визвольного гимну тугою, спрагою своєї душі.

І бачить помилку. І глибше, все глибше вривається таємнича Сфінкс у свої земельні окови.

Грізна для всіх, незбагнута, зачинена в собі.

Таємнича, понура.

*

І тільки дух її блукає по світах, її визвольний дух. Квилить, шукає підмоги, шукає порятунку для Сфінкси. Вона ж холодна, скамяніла, грізною таємницею визіплюється із ям очей...

Понура Сфінкс.

*

І тільки слава про її красу, про чар її роскоші блукає по світах...

*

Надлетів лицар увесь у золото закований.

Принадно усміхається до Сфінкси, манить її.

Вона байдужа стала.

Не відкликається на поклик його, не відкидає залицяння його.

Спокійна і холодна. Поважна, таємнича.

Сховалась у свої земельні окови і мовчить.

Спокою прагне.

Та дух її, що вилетів із тіла, здрігнувся від залицяння нового лицаря, у золото закованого, лицаря у золотих погонах. Пізнав у ньому давнього переможця свого.

Увесь здрігнувся із переляку.

І хоч мовчала Сфінкс, її могутній Дух

протхнув заразою смерти нового лицаря-коханка, у золото закованого полюбовника.

Зморозив його пориви своїм холодним подихом.

*

Лежить таємнича Сфінкс.

Немов мертва проглядає загадка з її очей.

Лежить понура Сфінкс.

Захована краса її. Заслоною укрився чар її. Закопані всі її скарби.

Лежить мовчалива Сфінкс. Німа, грізна, понура...

Довкола неї шаліє дика гульня. До бою знялися полюбовники її.

Стовпилися довкола Сфінкси. Даремно за нею шукають. Вона імлою обснувалась — закрила таємницею своє лице. Невидимкою стала для чужих.

Шаліє буря довкола неї — вона спокійна, камяна!

Грізна, понура Сфінкс.

*

І проглянула загадкова Сфінкс всю таємницю свого життя.

Вся сила у ній самій і в її Духові могутньому!

Чим довші, грізніщі змагання із противними силами, тим більш прояснюється загадка її очей, її душі.

Не буде вона жити в неволі. Не попаде в окови чужих сил.

Уся її міць в її вольній волі, у вірі в свого Духа!

Із її вольного Духа зродиться лицар, що поведе відроджену Сфінкс на висоти вольного, повного життя.

*

Хто відчитає німу таємницю в очах у визволеної Сфінкси?...

Хто зрозуміє грізну мову душі відродженої Сфінкси?...

Хто повірить, що новітня Сфінкс житиме вольним могутнім життям, в обєднанні із своїм сильним Духом?...

Царівна із князем-лицарем своїм весільним?...

*

Той розвяже загадку Сфінкси.

ЕПІЗОД

Сидів у кутку старого парку. Над його головою простягали своє гилля столітні дуби, зпоміж їх листя визіплювався, затаєний у глушині верхівя дерев, жах, обсновував його душу таємничістю.

Був вечір. Останнє соняшне проміння залишило землю і в темняві парку почалася гра тіней. Стали із глушини дерев випинати таємничі постаті, ворушили незримими крилами тишу літнього вечора. Чулися шепоти, насміхи, реготи, перетинав гомони цих безжурних голосів — крик роспуки... зойки, стогони, квиління...

Душа його стала обережно наслухувати, стояла на сторожі.

Тіни старезних дерев блукали по стежках і закутинах парку і тихий смуток насовували на його душу.

На розлогих двірських ланах причаїлася самота, оповилася жалібною млою. Снувалися на них тужні думи хазяїна, що покинув на поталу поля, ниви, — журливі свої думки на них розгубив.

Від села віяло на нього глибокою тугою. Там скрізь блукали на похнюплених лицях людей жахом сполошені очі. Шукали від-

повіди на свої сумніви, розваги дожидалися на трівожні питання схвильованого серця.

Глибокий смуток гніздо собі встелив в його душі... Неясний, незбагнутий... Такий, що заспокоїти його не всилі...

Зненацька падають його очі на чотирьохгранну спижеву таблицю, прибиту до старезного дуба, в953рослу в нього. Підходить ближче. Читає:

„Dziatkam i wnukam — ku wieczystej pamięci — przodkowie".

Став перелітати очима, ще там якісь слова завіщання предків, але не розумів їх. В його очі врилася тільки дата, яку поставлено на цьому письмі: 1809.

Неясний біль здавив його за серце, а смутна його душа ще нижче похилилась.

Став роззиратися довкола себе. Почув, як йому в одну мить розкрилися очі. Що це? Хіба ж де він? Адже ж це в тому самому паркові, що такий добре йому знайомий.

Що ж це сталося? Чому він такий инакший видався йому в цей мент?

Дивиться довкола і перед його очима пересуваються цілі ряди власників цього парку, цього двору так, як у палаті, у тій великій кімнаті, висять на стінах, закуті в залізні панцирі, старі польські лицарі.

Чи посходили із старих портретів і тут вагою налягли на його душу?

Той старий предок усього роду — це певно він у 1809. р. прибив цю пропамятну таблицю: „Для дітей і внуків“.

Більш, як сто років! — похитав журливо головою. А таблиця яка ще свіжа! Неначе б вчора її прибили. Немов би тільки день один минув, як той могутній дух лишив останнє своє слово.

І від коли як то його знову предки мусіли сидіти в цьому гнізді старинного шляхецького роду, коли вже сто літ тому, як до такого старелезного дуба зміг він прибити оцю пропамятну таблицю?

Підходить ближче і ще раз читає. І чує, як серце стискається йому від дивного почування. І вже сидів, неначе скамянілий, а з очей душі не сходить йому той заповіт старого предка шляхецького роду, щоб... та памятка просвічувала нащадкам провідною зіркою в їх праці, щоб давала їм силу до творчих діл спогадом про давніх, могутніх предків.

Він був нераз у тому паркові.

Чистив у ньому малим хлопчиною стежки, помагав татові ловити рибу в онтому ставку. Веселий, щебетливий... Чи думав він тоді, що так зараня прийде сюди з розбитим серцем, що його душу прибе тут такий глибокий смуток? Було, він бігав у цьому саду і щебетав, коли його ніхто не бачив. Сво-

бідний хлопчина! Чи раз стояв на цьому місці. Чи раз дивився він на таблицю оцю, але хіба ж читав її коли? Поперечитував слова, але не розумів їх змісту, ніколи не збагнув глибини думки.

Це було ще тоді, як він ходив до школи в своєму рідному селі.

Потім бував у ґімназії. Пішов на університет... Геть відчужився від села. І двір став йому такий ненависний, що не навідувався він сюди ніколи.

Аж ось тепер очима кинув на табличку на дубі... Яка чужа вона була йому! Читав її, неначе вперше в житті бачив.

Стояв перед нею і читав-перечитував її, не всилі був прийти до ладу з своїми думками.

*

Зненацька почув за собою голос свого друга:

— Що ти так закамянів перед цією таблицею?

Повернув до нього голову, повів по його лиці каламутними очима, не розумів, чого хочуть од нього.

Був це один з найближчих його товаришів. Перейшли вкупі ввесь крівавий шлях визвольницької боротьби. Ніколи не роз-

ставалися. І думками і поглядами вони підходили один до одного. Але от, від недавна якась тінь перегородила їх... Не то, що не розуміли почувань душі один у одного, берeглись навіть, щоб не вдаватися в щиру розмову. Щось у кожного з них лежало вже на серці — незрозуміле для його друга.

Товариш був дуже дивно настроєний сьогодня. Зараз у перших його, таких, здавалось би, невинних словах відчувався болючий докір.

Чому, як раз, закамянів? Для чого відразу таке гостре слово? Що ж у тому дивного, що стоїть перед таблицею й перечитує її?

— Студієш ту напись? Студіюй, студіюй! І я теж видивлював у неї свої очі, як вперше відчитав її.

Коли він далі мовчав і переніс свій погляд із товаришевого лиця на ту пропамятну таблицю, почув:

— Не відкриває вона тобі великої таємниці? Тої сили, що нею держиться цей польський поміщик в українському селі?

У відповідь на ці слова його лице якось дивно викривилося. Немов: не розумію; неначе б: смішний ти із своїми словами. Приходить і відкриває Америку!

Його душа всіми своїми болями вже перестраждала ту вікову мову могутнього духа предків. Всі таємниці старого двору

збагла, зрозуміла, відчула, — знайшла добре заховані перед людським оком містичні нитки, що від цього осідку розснувалися на всі краї села, переходили на ниви, поля, ліс, річку, обсотували все, куди не залетіли, сплітали в-одно і людей і їх думки, діла, їх статки, вязали їх незримим павутинням, та так цупко держали у своїх сітях, що ніяким способом вирватись із них не всилі.

Дивно йому було, що хтось може ще говорити про такі речі і то так з легкої руки, коли вони вже кровю обкипіли у нього в серці…

— Не бачиш, як із цієї таблиці промовляє в-одно дух предків до власників цього двору, парку, цих ланів розлогих?…

Не думав товариш, щоб його друг міг далі мовчати. А мовчав. Це тим більш дивувало його, що його очі розкрилися, як раз, в цю мить. Він хотів говорити, кричати, пояснювати. Хотів поділитися новиною, яку ненадійно для себе побачив. Скільки то нових думок зродилося в його голові! Як прояснилося йому де-що, що досі, хоч не було темне, не так досадно кричало. Така дрібничка — як оця таблиця, що перед нею застав свого товариша, скільки вона йому таємниць одслонила. Попав у патос розкривання їх.

— І хіба тільки з цієї таблиці? А в тих їх кімнатах не промовляють до них у кожну

хвилину їх життя із магоневих рам свіжі, здорові постаті предків? Ціла ґалєрія! Як живі стоять там на сторожі життя і вчинків кожночасних власників, як духи опікуни, коли потомки сповнюють заповіт предків, як духи местники, коли б його призабували.

Дивився на товариша з подивом. Чи ж би та людина читала в його душі, що його ж мовою стала до нього промовляти?

Адже ж він ввесь вечір над цим думає. Ті самі питання снуються йому по душі.

Аж ось приходить людина, хоче насміхатися з нього і підпадає під вплив його мізкувань.

Де ж дівся в його друга той насмішливий згук, яким його ж він привітав? Чи ж би справді така чарівна сила була притаєна в цій таблиці, що змогла б навівати чар на людей навіть зовсім непричасних до цього осідку?

Його здогади стали скріплюватися, коли з уст товариша полилися дальші слова:

— Коли в моїх батьків покладено на рік до війни нову хату і клуню, щезло з лиця землі все, що сполучувало теперішнє з минулим. Розсипалася стара, деревляна хата і з нею розлетілися світами спомини про минуле.

У цих словах вчувався глибокий туск

душі, крівавий плач серця. Такі були це розбільні, своєю мовою, слова.

Та ці стогони товариша не настроїли його на відзвук співчуття.

Тепер він почув силу в собі, коли дивився, як ломиться рідна йому душа.

То прийшов такий певний себе, пробував насміхатися... А ось, як заломився!

Болить? — думає. — А, нехай болить! Знай, що й мене могло боліти.

Замісць співчуття — злорадне вдовілля. Почав сміятися.

— Ага! Тобі й здавалось, — гаразд, що розвіялися ті спомини про неволю, панщину, гірку працю під отоманським канчуком на панському лані! Ха, ха! Знаю я тебе, знаю!...

— Таки так! Бодай і не верталися! — думалось мені! — мовить товариш. — Але в цю мить, коли я дивлюся на цей старезний парк, коли читаю в ньому заповіт, переказаний дітям і внукам — дідами й прадідами, я відчув глибокий жаль...

Слухаючи цих слів товариша, дивувався сам собі, як могли так дошкульно помінятися в них ролі.

Слухав жалів душі, яка в темняві блукалася і ось проглянула велику таємницю. Зсунулася з її очей полуда і нага, розбільна правда розкрилася перед нею. Позамогильна мова предків, містика традиції.

Обхопив його пустий сміх. Почув потребу насміятися над болем товариша.

— Так? Ти відчув глибокий жаль? Певне — чому й це не розвіялося? Чому й це не щезло з лиця землі? Правда? Нехай би й по них, по цих, ось тут, чи таких самих деинде, сліду не стало?

Товариш слухав його слів і дивився на нього, не зовсім добре його розуміючи.

— Ні. Це не прийшло мені до голови! — промовив, здивований своїми думками. — Тільки, чому в моїй хаті, в моєму садкові, в моїх родинних переказах немає тої сили, таких світляних картин, які б спомином про минуле загрівали всю семю до творчих діл, додавали заохоти, підбадьорювали, піддержували енерґію до праці.

Той його розбільний голос був повен роспуки:

— Ніякої памятки по предках, а на словах самі образливі, прибиті спогади...

Чим більш ридала душа його товариша, й він сам почув нестримний приплив жалю до своєї душі. І його душа щеміла.

Хіба ж це в нього новина? Не страждає ж він так само?

Почав тихим голосом:

— Ти дивуєшся мені? Ти хотів насміхатися з мене? А я не міг би тепер посміятися з твоїх болів? То треба дуже оглядно

ставитися до болів душі другої людини. От, прошу, не розкис ти сам?

*

Та ось, дивне счинилося.

Своїми тихими словами він привів свого товариша до рівноваги.

— Ні, я не розкис! Ти дуже помиляєшся! — промовив холодно товариш. — То правда, що в мене душа защеміла. З жалю, що в нас не так, як у людей. Але на це немає ради. Ми зійшли на помилковий шлях. Шукаємо чогось, чого не можемо знайти. Тужимо за тим, чого в нас не було і чого ми не всилі вигребсти із забуття. Нема... Велике слово. Треба шукати за иншою силою, яка б нас провела крізь життєвий шлях, яка б дорогу вказувала нам!... Або як то тільки минуле стає основою будучого? А як нема в минулому того, чого шукалось би? А може й є воно, та ми не так підходимо до нього?

Хіба як те море роспуки і страждання не може стати обновою нашого життя? Чи тільки ясна думка — ясне діло родить?

А право контрасту? А туга за тим, чого не було, і що доконче треба осягти? В минулих страждannях сил до змагань за краще теперішнє набіратися? В гірких досвідах

теперішнього енерґії до боротьби за світле будуче дошукуватися? До праці, до творчих діл?

Але щоб так, як оце ти, попасти під вплив містики минулого і то чужого минулого, ворожого тобі минулого, і душу собі шарпати, затратити почуття дійсности... Затратити зовсім розуміння реального життя...

Скажи мені: як ти почуваєш себе в оцьому своєму селі?

— Питаєшся іще? Можу ж я добре почувати себе тут?

— А знаєш, чому воно так?

— Може й знаю.

— Я думаю: не знаєш! — мовить товариш. — Не вмієш погодити в своїй душі найблишчого тобі, бо твого власного минулого з теперішнім і ще більш із будучим. Що було на початку війни?... Що було перед півтора роками? Не йшов ти на світлі змагання? Не наставляв ти грудей в обороні Львова? Не перейшов ти потім, — як це любиш казати, — крівавим шляхом визвольної боротьби на степах України? Це твоє минуле.

— Так, це моє минуле! Це моє світляне минуле.

Хитав прибитою, болем душі, головою.

— Так! Це моє ясне минуле, якого ніколи не страчу зперед очей.

Товариш посміхнувся:

— А куди воно тебе завело? Що ти виніс із нього для будучого, для теперішнього навіть?

— Дуже багато.

— Ні. Зовсім мало. Коли воно довело тебе до того, щоб ти опинився в своєму селі — не як переможець, не як лицар України, що побідною своєю ногою топче по головах завойовника своєї землі, але як розбитий човник, викинений долею з широких просторів України на малий закуток рідного Покуття?

Що це? — питається сам себе. — Такий страшний докір із уст найщирішого товарища, приятеля? Такий насміх із нього?

Дивився на нього німими стривоженими очима. Слухав із жахом його нестримних насміхів:

— Ішов визволювати свою галицьку землю, а тепер захищаєш її власними грудьми, щоб не впустити на неї своїх товаришів, що, як передня сторожа инчої сили, йдуть на завойовника твоєї землі! Захищаєш її для кого? Для тих, від яких вибірався її визволювати?

Розшарпувала в нього мізок ця гола правда; така була безсоромна.

Та ще не кінець його стражданням:

— Де ж тут сполука між минулим і майбутнім? — чує з уст товариша нові докори.

— Що ж ти виніс із тої великої світлої своєї минувшини? Як ти міг так перевернути свою душу? Як перед своїми дітьми зможеш оправдати колись цей свій вчинок? Чи посмієш поважитися розповідати їм про свої подвиги зпід Львова, коли вони можуть запитатися в тебе: А що було далі? І запитаються! Зовсім певно запитаються. А що їм тоді скажеш? Будеш мовчати? Будеш може брехати? Як обріхуєш сам себе тепер?

— Замовкни вже раз! Досить того! Не можу далі слухати.

— То ще не кінець. А на чиї списи ти наставляєш свої груди? На чиї кулі? На списи рідних братів? На кулі із крісів своїх найлюбіщих товаришів? І пощо? Щоб захистити оцього старезного дуба перед сокирою переможця? Щоб свідка катування твоїх прадідів не зрубав собі на багаття твій дорогий товариш? Маєш захищати оцю завітню памятку-табличку шляхецького роду, щоб не потороще́ла її сокира твого друга? Щоб не викинула її на смітник? Родової памятки шляхецьких предків?

— Чого ти мене так мучиш? Чого ти розриваєш рани мого серця? — просив, благав у свого приятеля.

— Я не розумію тебе. Все кипить довкола нас! Всі буряться. Один за одним тікають

до повстанців. А ти, замісць скликати раду старшин, блукаєшся стежками шляхецького парку... І чого дожидаєшся? Щоб тобі душу затруїла отрута? Щоб тобі мізок пошарпався тут у шматки?

— Хіба ж я не знаю, яке буде рішення старшин? Хіба ж я можу пустити наше діло на бистрі хвилі каламутного пориву серця? На неоглядні вибухи болів душі?

— А хіба ж ти можеш спинити волю всіх? Хіба ж ти всилі змагатися в судьбою?

— А може ще вияснить ся щось?...

— Що може ще більше вияснитися? Що тобі тут неясне?

Чого ти тут опинився? Хто тебе сюди закликав? Хто тебе тут вітав?...

Пустка шляхецького двору простягала до тебе свої благальні руки: „Рятуй нас! Захищай! Мої хазяїни покинули мене на поталу — втікли від мене! Стою беззахистний. Один сірник під мою стріху й сліду по мені не останеться. Захищай мене!...“

І ти пішов на приману.

— Неправда!

— Так! Бо ти захищаєш цю фортецю старого шляхецького роду. Приміщуєш у дворі військову канцелярію, виставляєш патрулі, щоб ні кришинка не пропала з того чужого добра. Ти більш про це ще дбаєш, ніж сам хазяїн його.

— Товаришу! — стогне ображений в своїй душі.

— Мало того. Відсунеться небезпека смерти — повернуться власники цього двору і... поважана матрона, пані дому, для якої досі ти не істнував на світі, — дозволить тобі на доказ великої своєї подяки... поцілувати ласкаво свою шляхотну руку — тобі... синові хлопа з її села!

Дивився на нього, як божевільний. Розбільний жаль давив його за горло.

Почув іще образливе: прощай! Бачив, як його приятель відходить од нього. Не здержував його. Не відповідав на його слова.

Почував сам не від сьогодня значіння своєї роботи. Йому припадає в паю незавидна роля: оборона польського фільварку, захист польського добра-маєтку, польського двору і то ще в рідному селі, на очах усієї своєї рідні.

*

„Чого ви прийшли нас захищати? — питалися його односельчане. — Для кого? Щоб нам Ляхи тісніще кайдани затягли довкола шиї?"

Його обурювали такі питання. Виводили його із рівноваги неслушні докори. Не хотів навіть відповідати на них.

Що вони? Сидять тут, та й тільки знають, що їх болить. Не можуть піднестися вище, не можуть обхопити своїми очима всієї української землі. І що ж, що пустили б фронт? Замісць одного ворога прийшов би другий.

Так їм відповідав.

І чув, що нестійна його оборона, але не допускав собі до душі можливости зради своєму ідеалові. Почував це, що вони, та жменька українського самостійницького війська — останнє, що полишилося із великих визвольницьких змагань.

І бачив, що його не розуміють. Були такі, що просто кляли йому, були, що насміхалися, але були й такі, що тільки мовчали.

Мовчав і його батько — ні словом не обзивався.

Коли він воював під Львовом, коли потім по упадку Львова боронив Галичини, батько гордощами сяв, що й його син став на послуги рідній землі. Не дармо стільки сил збавив, щоб вивести його в люди! Було загляне до хати на один день — не можуть ним натішитися. Не лишали йому ні хвилинки спокійної. Мусів оповідати всі свої пригоди, всі подробиці свого воєнного життя. І бачив ті радощі свого батька, відчував їх з кожного питання, з кожного слова.

А тепер батько неначе б замовк — ні про що не питається, нічого знати не хоче. Бере-

жеться, щоб як найменче зустрічатися з ним. Коли він входить у хату, батько має зараз роботу на подвіррі, він вийде туди, батько побачив щось у городі. І все мовчить і мовчить.

Чи ж би й він… Ні… А може…

Страшна думка промайнула йому крізь голову.

Чи ж би й батько прокльони запер у своєму мовчанні?…

Почув, як стискається з горя його серце. В очах темніє йому. Дивиться перед себе у німій мовчанці і чує, як світ починає крутитися перед ним. Він опиняється над якоюсь незглибимою пропастю…

І в ту ж мить падають його очі на старинну напись польською маґната, колишнього пана життя і смерти своїх крепаків, його ж таки предків. Заповіт для дітей і внуків.

Він почуває всю гидоту своєї військової ролі.

На раді старшин мовчав.

Настрій був схвильований. Літали блискавки очей, гуділи гомони розбитих сердець.

В повітрі перехрещувалися подихи розбільних почувань.

Вогні могутніх подвигів палали, стріляли пориви очайдушних змагань.

Усміхалися соняшні леготи любови, давили чорні хмари зненависти, искри бунту зривалися.

Йшла боротьба душ, кинених на манівці, квиліли розбиті надії, завмірало потоптане квіття молодих літ.

Наступала грізна буря гніву, визіплювала свої очі одчай.

Падали палкі гарячі вибухи...

Яке їм тут місце? Хіба ж на те вони головами своїх товаришів далекі шляхи степові, снігами завіяні, стелили? Хіба ж на те вони черепами друзів своїх мости мостили, щоб аж сюди провести собі шлях? Аж сюди?...

Морозом повійнуло від цих слів.

Яке їх завдання в цьому змаганні двох віковічних ворогів їх народу? Одних у безтямній утечі захищати? На кріси других свої груди наставляти?

Щоб ворог під захистом їх змагань тим легше катувати міг їхню рідню: батьків, братів, сестер? Щоб шибеницями в них за плечима квітчав їх рідну землю? Щоб у заплату — їх матерей, сестер ганьбою покривав?

А тут, щоб наставляли груди на кулі рідних братів?

Хіба ж не несуть вони на вістрях списів і мечів волю прибитому рідному краєві? Хіба ж на кулях їх крісів не летить помста за знеславлений, у ганьбу поневолення затоптаний рідний народ?

— Хто запевнить мене, що завтра моя куля не поцілить мого рідного брата, який воює проти мене в ворожій армії? — чується вибух схвильованого серця.

А там, за їх плечима, звіялася нова буря! Не стало вже терпцю в народу. Зброя — один їх порятунок! Не міряли діл до своїх сил. Тепер роспука роздирає груди. Не стало зброї. Ворог, захищений, відзиськав свою певність. Задавить. Крівавими слідами свій шлях позначить.

Шибениці заглядають повстанцям в очі. Сами накликають до себе з їх висот закостенілими руками. А з ям мертвих очей одчай до них вишіплюється.

Одна іще надія, що від синів своїх дістануть допомогу.

— Коли їх не зарятуємо, не скріпимо

їх сили, завтра, післязавтра хилитатимуться вони, наші рідні, на наших шибеницях, нашими руками заготовлених... А з їх завмираючих уст прокльони на нас падатимуть, на рідних синів, що кинули їх на смерть!

Немає ні хвилини на вагання! Один шлях перед нами: з повстанцями! З батьками і братами, що підняли протест проти кормиги!

До повстанців! Коли б вони упали в боротьбі, народній гнів шукатиме наших голов, народній проклін кидатиме ганьбу на наших ще нащадків!

*

Сидів і мовчав.

Перед його уявою виринали картини — одна за одною, тамі самі, одна в одну, як оце сьогодняшна. Увесь їх довгий шлях, що перейшли його від перших хвилин війни, від перших змагань Січового стрілецтва.

Ніколи не могли привести до ладу своїх стремлінь із своїми ділами. Заступалися за ту силу, яка, як вмовили в себе, йшла визволяти їх Україну з вікового ярма, — всю душу свою вкладали, життя своє на шляху розгублювали для цієї мети...

А там за їх плечима страждали-терпіли від того їх рідні. Тисячами, десятками тисяч на шибеницях тих, кому вони служили, їх рідні, батьки, брати — хилиталися.

В імя визвольницьких змагань свої груди на кулі рідних братів по той бік боєвої лінії наставляли.

І тільки тут і там спадали на них, мов грім, признання за хоробрість, за те, що як леви боролися проти рідних братів.

Коли вони читали ті признання, були в них такі, що шаліли на радощах, свою будуччину на тому будували... Але були й тверезі поміж ними.

Його душа в-одно рвалася.

Коли приходило до боротьби, він кидався очайдушно із своїм відділом, ломив, торощив противника. Шукав забуття у крівавих змаганнях. Забував за все — за рідню, за близьких собі людей, себе самого не тямив. Ішов у вир боротьби без памяти. Роскошувався завзяттям своїм і своїх товаришів. Затрачував почуття дійсности, не бачив ніякої небезпеки. Не роздивлявся, що не тільки він косить людське життя, але що й його молодість можуть теж скосити — несподівано, неждано, як раз, коли найменш міг про це думати.

Але як доводилось йому після того читати признання за хоробрість, за успіхи — він палеців із сорому. Тоді приходила рефлексія. Ставали йому перед очі ті сотки нещасних родин, що позбувалися батьків, братів, такі ж рідні йому, як і ті, що їх захищав, що для них кращої долі шукав.

Ставала йому ясно перед очі незавидна його роля — добровільного охотника для оборони тих, хто його нарід досі гнобив... А в її наслідках, сотки-тисячі рідних людей з розбитими головами, простріленими грудьми... Тисячі нещасних українських родин, що ждатимуть надармо на поворот своїх рідних... Бо їх попрошивали кулі таких же, як вони самі, їх рідних братів.

От, як страждала його душа в ті хвилини загальних радощів, під ті вибухи і взриви нації, що гордощами сяла, читаючи признання для своєго національного геройства! Яким крівавим соромом вкривалося його лице під згуки похвал і признання за їх безоглядне мордування рідних братів!

Намагався розкривати свою душу перед найближчими — насміхалися з нього. Ніхто його не розумів. Якесь божевілля захопило всіх. Мало того. Коли стали йому викладати про конечність жертв у людях, хоч би і найрідніщих, як іде про визволення закріпощеної, скованої в кайдани, ідеї — він скорявся. Заспокоювався. На щастя тільки на хвилину... Щоб після того ще ясніще бачити усе.

Від перших хвилин своїх змагань він переживав траґедію в своїй душі. Раз на тому, раз на цьому підкладі. Бувало сильніщу — бувало непереможню, бувало безсилу.

Хробак зневірря врився в його мізок

і точив його, підривав в корінні його визвольницькі змагання.

Не бачив ясної мети перед собою. Розумів одно: розвалюють стару тюрму, на її руїнах здвигають нову.

Бо щоб могла з розвалин тюремних мурів стрілити до зір величава будівля вольного храму українського народу — на це не бачив сили, цього не міг вичитати в похвальних гимнах на честь своєї хоробрости, очайдушности!

Той хробак зневірря, що спершу тільки його мізок шматував, почав розростатися, перекидати своє насіння в мізки і душі його ближчих, потім і дальших товаришів.

Повстали в них два табори. Одні за, другі проти. Одні, щоб боротися до останку, а там уже мусить дати якийсь плід їх праця, завзяття, безоглядні змагання. Одні, щоб з крісами в руках перекинутися на сторону рідних братів. Коли має остатися тюрма, нехай стає вона ширша, нехай буде в ній більше простору, нехай і вони ввійдуть у неї і скріплять сили братів. Нехай дужчає той забитий у тюрму невольник: нехай росте його сила і міць його духа. Лекше розсадить мури тюрми.

Тільки, що не було в них постійних двох таборів: тут менче, там більше, — тут слабнуть сили, там кріппають; — один напрямок мусить взяти верх.

Ні! Вони мінялися ролями. Сьогодня один табор за тим, той за цим. Завтра міняються в них погляди, бажання. Нова переоцінка цінностей, нові змагання посеред обох гуртів, таборів. Дискусії, спори, вибухи пристрастей, ломання душ, траґедії зболілих сердець... Неясне становище людей, що вчора сяк думали, сьогодня инакше. Мала дрібничка, що приходила до них із окола, перевертала їм мізки, повертала їх змагання в зовсім инчому напрямку.

А силою інертности котилися, котилися далі перед себе...

А там за їх плечима росли в-одно нові могили катованої їх рідні... А там під їх стріхами ставало в-одно більше родинних траґедій...

А вони змагалися одні проти одних і тягли ярмо, в яке самохіть запряглися...

Аж докотилися до краю...

*

Які розбільні слова-зойки пливуть із зболілих грудей. Чи ж дивно це? Скільки ж не пережили вони душевних потрясень! Чи ж могла в них прийти рівновага? Можуть вони спокійно дивитися в будуче?

Той пал одушевлення, коли, мов у ча-

рівній казці, виринула перед ними Україна — велика, дужа, сильна! Коли ввесь народ, що мешкав на розлогих її землях, вона, та Україна, схвилювала, заставила її найбільш байдужого нести цеглу на будову величнього храму рідної держави!

А вони? Ішли на неї штиками. Несли їй, божевільні, загладу.

Бо для тої сили, що гнала їх перед себе, якій вони несвідомо служили, яка запрягла їх до возу своєї великодержавної ідеї — нічо не змінилося. Розколовся ворі́г на двоє і обі розщибнені частини дістали ту ж міць, що мав один велит, ще більше завзяття! Ото ж війна до перемоги! Війна до останку!...

Так... Але яке їм до цього діло? Яка ж то їх у тому роля? Адже ж здійснюється найкращий сон їх життя, чарівний сон, який снили в найроскішніщих настроях, який мерехтів перед їх уявою посеред чарів і таємниць купальської ночи... Чарівний, мрійний сон їх життя...

А їх заставлено розбити чар оцього сну, завернути рідне життя з країни мрій — у вікову тюрму...

Що ділялось тоді у їх серцях...

Які страждання вони тоді перестраждали, якими трівогами перетрівожилися їх душі, якими болями переболіли в них серця...

Яка чорна кирея впала на їхнє минуле...

А потім нові взриви...

Львів... Сокаль... Добромиль...

Море крови... Велич завзяття... Потрясення всього, забитого війною, народу!

А потім... потім...

— Нас уже роспука береться. Там за Карпатами стоїть бриґада нашого війська і ніхто нам не йде на допомогу... Не чують наших благань... Тут — стоїте ви!... Ми були певні, що ви підете з нами — а то несила діждатися...

Так мовив посол від повстанців. Слухали його і искри сипалися їм з очей.

— З одного села викинули нас. Усіх мужчин перебили буками. Хто видержав, останеться калікою на все життя, коли повернеться з тюрми, куди його закинули! — Щасливий, хто сконав під буками... Жінок не пожаліли. Дівчат насилували... Пекло... бездонне пекло. Забрали всю худобу, все збіжжя... Хати пустили з димом... А ми не всилі йти на оборону... Ми встоятися не всилі, не то, щоб наперед іти!...

Почув тепер рішучий голос свого товарища-друга:

— Чи ще замало нам розяснено? Чого ще дожидатимемо?... До повстанців!... Один нам шлях... Не сміємо змарнувати нагоди!...

— До повстанців! Так, до повстанців!... — почулося звідусюди.

Сидів і ще мовчав. Слухав тих наболілих окликів і кожний з них розривав нову рану в його серці, а кров чуріла-проливалася через край.

Це й він, хоч мовчав, кричав теж так зболілою душею. Це і з його думок, із його почувань ішла та сила слова всіх промовців.

То палав гнівом, то ридала прибита його душа.

Та мізок не здавався.

Вже ні для кого з них не було сумніву, що їм робити, а він іще в-одно мовчав.

Переживав грізну хвилину розвалу з осени минулого року. Ожили ще раз ті глухі вісти, що то звалювалися на їх голови: куди не розвівалися їх сили, якими туманами не вкрилися їх визвольницькі змагання... Тільки мала їх жменька осталася вірна гаслові:

На смерть — за волю України!

Страшні картини їх зімового походу.

І ось серед жахливого схрахіття починає мерехтіти йому перед очима ясна світляна картина.

Вони в затишному селі близь Дніпра. Спочивають після важкого походу. В дворі

в них тифовий шпиталь, в якому трохи не половина їх відділу проживає розбільні страждання. А останні, що або подужали, або дожидаються своєї черги, снуються, мов тіні. Одно їх рятувало — родинна опіка людей усього села. На руках їх носили, догоджували, скільки могли. За рідних синів вони були в кожній хаті, де б не появилися.

Аж ось заворушилося в селі. Пішли глухі вісти, що з двох сторін наближаються вороги. З півдня і з півночи наступають дві хмари. Село замовкло, посумніло. Де ділись гамірливі радощі, де не взялась суятня, німа, мовчалива... І тільки тут зринають кріси, там із землі показується дуло скорострілa. Он і гармата котиться... блищить, ясніє в сонці. А молодіж на конях гасає. То виринає вістовий, то знов у снігах щезає. Вночі сторожі край села перекликаються...

Вже й лаштується военний похід. Вони стають теж у ряди. Почувся насміх.

Куди їм?... На запічки, ще лікуватися!... То на степах не таким паничам воювати. У них уже все готове. Всі села з цілого повіту виступають в два боки. Не стане хижацька чужа нога на їх землі. У них, від коли настала Україна, не було ще ні разу московського війська. І не буде.

Поїхали з ними, хто дужчий. Пішлі кінні, потягли гармати, скорострілн. Та до розправи

не доходило. Вже країні села повіту так вискалили зуби, що на тому минулося.

Значиться, не покорить оцих людей ворожа сила? Яка б вона ні була? Вже велетень цей не стерпить ярма на своєму карку, хоч би в які шовки та оксамити його обвивати, хоч би які визвольницькі пісні йому співати, ярмо на шию накладаючи?

Хіба ж могла ще бути більша віра в них у визволення України? І де ж ця віра ділася тепер?

Хіба ж не епізод малий вони в цю мить переживають? Хіба ж це не хвилинка в визвольному житті народу? Хто всилі припинити орлиний лет, хто встигне закувати його в ланцюг неволі?

Ах, як вони всі загубили шлях, як у очах у них затемнилося! А яка ясна, яка видюща була душа в них там, на степу безкрайому...

А хіба ж ворог, що проти нього йде повстання на галицькій землі, не такий самий хижак? — натискається йому сумнів на душу. — Хіба ж цей народ, доведений до одчаю таборами смерти, шибеницями, розстрілами, не вхопив за зброю з роспуки? Не піднімає повстання на життя і смерть?

Болів душею. Падав прибитою головою ниць до землі, зціловував куряву з неї, зрошену потом і слізьми своїх предків... Пробачення благав у них, що він не йде

в перших рядах галицьких повстанців, що він не знімає сам першиї народнього гніву, народнього бунту, не запалює пожару всенароднього повстання...

*

А коли настала тиша і очі товаришів зверталися на нього, почав говорити:

— Чи ви думаєте, товариші, що й я не розумію нашої ролі? Хіба ж я не Галичанин, не мешканець оцього навіть села? Не бачу я того, яку роботу роблю тут на галицькій землі?..

І в ту ж мить почув, як застогнала його душа.

— Але невже ж я міг би, я смів би сказати: „Так! Киньмо кріси, промостім дорогу...“ Кому?.. Хто проїде вільно цим шляхом? Не ворог України?.. А який відзвук знайде це наше діло там, на степах, де ми знайшли були захист цієї зими? Де втомлені, недалекі від зневірря, наші серця знайшли джерело нової життєвої сили? Чи там не впали б на нас прокльони? Не завмірала б там остання надія, яка кріпить їх завзяття, не дає їм кинути зброї? Товариші! Хіба ж той визвольницький степовий гомін не навчив нас одного: потреби ставити вище

завдання всієї України, ніж долю своєго закутка? Дивитися на кожне своє діло під знаком вічности, а не під враж́інням хвилини?

Повів очима по своїх товаришах і вмить померкли його очі. І з його уст сплило болюче питання:

— Ніщо більш, тільки насміх — читаю в ваших очах? Ви хочете мені сказати німими посміхами, що я бороню оці двірські лани перед своїм батьком, захищаю їх для Мазуря, який прийде завтра і сяде на цій землі? Думаєте, я того не розумію? Хіба ж то я сліпий, щоб не бачити, що таку, як раз, роботу роблю? А може схочете кинути мені в очі ганьбу: зрадник! Ляцький запроданець!

Його голос гремів:

— Кидайте! Так! Я захищаю цей лан перед своїм рідним батьком. Так бодай здається вам, а може... може й моєму рідному батькові!.. Я свідомий цього, що захищаю. Але цей лан — то ще не Україна. Як я цей лан врятую для свого батька, і враз із тим допоможу затягти московське ярмо на шиї України — я стораз гірший зрадник. Я віддаю свою Україну в руки сильніщого, дужчого ворога, який зможе приборкати мої і ваші самостійницькі забаганки. А враз із цим намагатиметься сторицею зрабувати

моєму батькові те, що дав йому: за землю — він вирве в нього душу, розірве серце, розшарпає його мізок.

Замовк. Не стало в нього сили говорити. Але це тривало тільки хвилинку. Він почав далі:

— Дозволите, що я поставлю вам іще одно питання: Хто я? Хто ти такий, товаришу? Хто ми тут усі?

— Галичане! І нема нам ніякого діла до оборони нашого ворога! — почувся нелюбий голос.

— Так! Так! Він нам тільки завдячує, що не опинився під Краковом. Нам і нашій нікчемности! — бухає другий голос роспуки.

— Як мені жалко, що ми вже не розуміємо один одного! — почав знову. — Я хотів би запитатися вас: чи ми політичні провідники нашого народу, чи козаки?

— На всякий спосіб не будемо гарматнім мясом.

— Ви хочете дати доказ, що ми тільки гарматнє мясо, яке в модерному розумінні має право в найбільш відповідальний момент кинути зброю, розвалити фронт, впустити ворога? Це не наш винахід! Це вже не раз, не двічи гарматнє мясо залило морем крови свою рідну землю! То не в тому заслуга, щоб піти за інстинктом товпи — але ставити опір бажанням товпи — оце гідне нас завдання...

Замовк на хвилину, повів очима по своїх товаришах... Мовчали. Ніхто не противився йому. Це ії дало його словам нову силу.

— Хто між нами такий, хто б не викував у своїй душі присяги не кидати зброї так довго, доки хоч би одна нога наїздника стояла на нашій землі?

— Так! Тільки серед инчих обставин.

Не вважав на цей оклик. Продовжував свою бесіду:

— і поки є така сила на верхах нашої державної думки, що кличе нас на оборону рідної землі?...

— Хіба ж є така сила, що стояла б на тих верхах нашої, як ти кажеш, державної думки?

Розумів добре, що йому закидали. Не стало в нього змоги боронитися. Мовить:

— Товаришу! Я — тільки козак. А ви, товариші, роздумайте, що лекше сьогодня: чи розбіратися з легкої руки в політичних питаннях і йти за інстинктом маси, чи з запертям серця стояти твердо на тому, що присяглося в душі, слухатися державного приказу, коритися йому, не розбіраючися в ньому?

— Гарматнє мясо!

— Товаришу! Гарматнє мясо обкидатиме тебе прокльонами, коли ти не послухаєшся його, не даси йому зараз землі. Гарматнє

мясо пробудилося і хоче розбіратися в питаннях, над якими ломлять собі голови і крутять карки найвизначніщі мізки культурного світу. Так, я хочу бути теж гарматнім мясом. Але в инакшому розумінні. Я свідомо стояти хочу на становищі і наставляти свої груди на ворожі кулі так довго, доки остане ться на всій Україні хоч би одна душа, яка клитатиме нас: За волю України! За українську землю!

— І в той же час торгуватиме тою ж українською землею!

— І в той же час змагатиметься за виборення нашому народові, нашій державній думці реальної сили і вартости. Але це тільки тоді можна буде здійснити, коли стане за цією державною думкою нерушима стіна, незахитаний мур свідомих своїх вчинків молодих духом горожан. Безвольних у ломанні своєї волі: встояти на становищі.

— І що з того, як за той час попродадуть нас і наших рідних?

— Що з того, товаришу? Не передбачаєш такого, що з того моєго вчинку і кількох таких, як я та ти — може розгорітися ще новий пожар? І ще раз він обхопить усю українську землю? Не змете він з неї усіх наїздників? Хіба ж не згорить у тому пожарі і той, хто наставився використати сьогодня ту нашу „нікчемну“ ролю?

Дивився перед себе і читав віщим своїм духом у невідомому:

— Чи може бути більша таємниця, як голос нашого степу? Чи є що більш незглибиме, як ті страждання наші, як те мовчаливе терпіння, як та незломана воля, те німе завзяття нашого народу? Та незглибима таємниця його високих стремлінь, тверде змагання до ясної мети.

Скільки то не настраждався мовчки на своїх степах буйних, у землю глибоко вростаючи, скільки разів він не знімався на тих степах безкраїх вихорем грізної бурі, ламав, торощив усе, що налягло на його дужі плечі, розвиток його думки вольної гамувало!

Яка пустиня залишалася за цим вихорем степового оркану і як зараз же продирались із землі перші пелюстки нового життя, як в останні гомони вихору бурі — перші згуки свобідних, чарівних пісень вольного українського степу вплітались?...

І зачинало родитись життя...

І знову надтягали зловіщі звістуни бурі — завойовники української землі.

Цілі століття, більш тисячі років!...

Дивився у глибину віків. Читав у ній будуще.

— Хіба ж ми не живемо під час такої бурі? Хіба ж ми не сплелися в-одно із подувами того степового гурагану? Хіба ж не

захопив він нас своїми крилами й не перетворив нас у свою невблагану руку, що держить меч огненний на ворогів нашої землі? Катів нашого народу?

Хіба як зможемо ми вирватися з обіймів оцього гурагану, поки він не перестане шаліти на українській землі? Поки не оберне всієї землі в пустиню для тих, що наживи шукали з неї, що її плідними соками розживалися? Щоб після того животворне українське сонце могло нове наше життя ожививити, щоб нашій бистрій думці і нашій твердій волі силу до росту могло воно влити?

Насміхався із своїх друзів:

— Ви хотіли б вирватися із крил оцього гурагану? Ви намагались би ставати проти нього? Ви з бунтарів — рабами думали б ставати? На службі в тих, що йдуть новим походом на наші степи?...

Задля того, щоб гнилий подих трупа від себе відвести, ви з гураганом степів змагатись забажати?

Не міг промовляти далі. У його серці і мізкові йшла завзята боротьба. Він говорив, захоплений палкими почуваннями. А душа його рвалася на шматки. Перед очима сяла йому ідея, якої не міг захистити. Він черпав силу в невідомому, але перед ним стояв гурт близьких до нього людей із доказами, переконуючими словами... Він розумів їх,

не міг сам у душі побороти, а на словах виставляв фантом ідеї, якої ніхто не хотів розуміти. Яка її у його душі в-одно заломлювалася.

Запала мовчанка. Почувалося, що він іще не скінчив.

І справді не минулася хвилина, як він став говорити розбільним, зломаним голосом:

— Товариші! Друзі! Чому ж ви мовчите? Чого жадаєте від мене ще більших страждань? Хіба ж не бачите того, що діється в моїй душі? Я сам стою проти вас — і то не ввесь! І я душею з вами! Але я не можу кинути свого голосу на ваш бік! Мені здається, що коли б зробив я це — зрадив би вам і собі! Товариші... Я не можу прикласти своєї руки до підрубування гиллі нашого державного життя.

Сиділи мовчки, не дивлячись одні одним в очі.

ЗМІСТ: